

КОСТЬ КОПЕРЖИНСЬКИЙ
УКРАЇНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК XVI СТОЛІТТЯ
ВАСИЛЬ СУРАЗЬКИЙ.¹⁾

Український письменник Василь Суразький виступив на літературному полі в 80-х і 90-х роках XVI століття. Літературно-просвітня діяльність його проходила під охоронництвом кн. Василя-Костянтина Острозького в його резиденції, що придбала собі значіння одного з найвизначніших культурних осередків України. Виступ Василя Суразького на арені полемічної боротьби відзначився виданням у Острозі двох значних праць його—книги „О единой истинной православной вѣрѣ“ 1588 р.²⁾ і „Псалтири съ Возслѣдованіємъ“ 1598 р.³⁾ Остання книжка крім звичайного для видань „Псалтири съ Возслѣдованіємъ“ матеріялу містить у собі вступні статті нашого автора. Він-же написав і останню статтю „Псалтири съ Возслѣдованіємъ“.

Уривкові відомості, збережені про автора нечисленними джерелами, не дають нам змоги цілком з'ясувати обсяг діяльності острозького богослова. Заголовок „О единой вѣрѣ“ часто можна зустріти серед пам'яток письменства колишньої Польсько-Литовської держави⁴⁾. Але сам письменник у своїх працях подає дуже мало відомостей про себе, а ім'я не підписує повно. Через те в невеликій науковій літературі про Василя Суразького подекуди можна зустріти страшенну плутанину.

Окремої студії письменникові нашому досі присвячено не було, але в різних, навіть дуже статочних, дослідях з письменства та історії епохи XVI—XVII вв., поруч із певними відомостями про нашого богослова, можна зустріти чимало хибних думок.

Все зазначене виправдує наш намір присвятити літературній і просвітній діяльності Василя Суразького окрему статтю.—Автори загальних начерків з історії старого письменства здебільшого навіть і не згадують про літературну діяльність Василя Суразького у старовинному письменстві України. Нижче подані відомості мають довести, що провина в цьому паде не на впливового у свій час автора „Книжиці“ й „Псалтири съ Возслѣдованіємъ“.

Наукова література про Василя Суразького. Першим ученим, що звернув увагу на нашого письменника, був Філарет. В своїм „Обзорѣ“ Філарет називає автора книжки „О единой вѣрѣ“ і редактора „Псалтири съ Возслѣдова-

¹⁾ З семінарія руської філології акад. В. М. Перетца Доповідь зроблено р. 1917.

²⁾ Надр. в VII т. Рус. Ист. Библиот. Вид. Арх. Ком. під ред. П. Гільдебрандта, 1882 г., Петерб., стор. 633—938

³⁾ „Псалтирь съ Возсл.“ досі не передрукована з стародруків. видання. Екземпляр „Псалтири съ Возсл.“ можна знайти в Р. Публ. Бібл. в Петербурзі, в Б. Акад. Наук і ин. книгозбірнях.

⁴⁾ Див. про це IV т. Р. Ист. Б. С.-Петербур., 1878 г., стор. 22—24.

нієм" 1598 р. — „Острожским клирикомъ, священникомъ Васи́ліємъ“. Року 1603 Василь, на думку пр. Філарета, дістав гідність протоієрея. — Як бачимо, пр. Філарет не розрізняє ще двох письменників — Васи́ля Суразького й Клірика Острозького. Ось чому серед праць Васи́ля okazуються: „Отписъ на листъ Іпатія Потія“ й інші праці, що належать Клірикові Острозькому¹⁾.

Ту-ж помилку роблять і інші дослідники, що користуються „Обзоромъ“²⁾. А. Лілов перший помітив, що 34 і 35 глави „Кирилової книги“ взято московськими видавцями з твору „О единой вѣрѣ“ 1588 р. Статті ці в Васи́ля Суразького мають такі заголовки: „О опрѣсѣнкахъ и баранку, яке вмѣсто тѣню Іудеамъ на вѣрмѣ.“ і „О премѣненію дней и празниковъ“. (Див. „О такъ наз. Кирил. кн.“, Каз., 1858).

Н. Скабаланович в питання про особу автора кн. „О единой вѣрѣ“ не вносить нічого нового, покликаючись на Філарета³⁾.

Дослідувач декілька разів згадує острожський збірник 1588 р. і цитує його. З спостережень його (не досить, правда, обґрунтованих текстуально) важливою являється вказівка на схожість деяких місць „Апокризиса“ з зб. острожським⁴⁾. Багато подібного мається в обох книжках з питання про зверхність папи римського. „Одначе, — зауважує Скабаланович, — виклад цих схожих думок і доказів в трактаті (Васи́ля) до такої міри недосконалий, порівнюючи з „Апокризисом“, що залежність останнього від першого з'являється річчю неймовірною. Наколи можна прирівнювати їх один до одного, то виключно для визначення місця, яке займає „Апокризис“ в ряді однородних з ним змістом православних зах.-руських творів. З цього погляду трактат про римську зверхність так стосується до Апокризиса, як несмілива спроба дитячого розуму, що сліпо тримається авторитетів і почуває, але не узнає яскраво, свій предмет і обмежується на натяках — до утвору розуму сміливого, дозрілого і самостійного, що в систематичнім порядку, з логічною послідовністю і можливою повнотою вичерпує свій предмет“⁵⁾.

Каратаєв⁶⁾ дав докладний опис праць Васи́ля Суразького й таким чином поклав міцну підвалину для вивчення письменника.

Пр. Макарій висловлює в „Історії Русск. церкви“ думку, що „Клірик Острожський Васи́лій“ писав проти твору Петра Скарги „О jednotě kościoła Bożego“ й проти невеличкої книжки Васи́ля Амаського „Объ исх. Духа Св.“⁷⁾.

Завітневич⁸⁾ досить докладно розбирає зміст „книжиці“ „Клірика Острозького“. На думку Завітневича, помилково-б було припускати, що твір Васи́ля являє собою відповідь П. Скарзі. Завдання його далеко ширше від того, що звичайно йому накидають. Коли, каже Завітневич, автор „книжиці“ торкається питання про зверхність папи, то не тому, що одинадцять років тому Петро Скарга написав кн. „О jednotě kośc. B.“, а тому, що питання це було за тих часів одним з найпопулярніших у полемічнім письменстві.

А. Селецький в книжці: „Острожская типографія і ея издания“⁹⁾ припускає, що „пресвітер Васи́лій був настоятелем одної з острожських церков“. За доказ цьому здогадові Селецький приймає ім'я „Клірика“ чи то „пресвітера острожського“, яким звичайно називає себе Василь. Діяльність цього письменника, на думку дослідника, треба віднести до часу від р. 1586 до 1598; він був керівником друкарської справи й взяв на себе завідування друком книжок у Острозі з того часу, як звідти відійшов Іван Федорів. Цікавий здогад Селецького про те, що Василь з'являється автором „предисловія“ до деяких острожських видань і між иншим написав „предисловіє“ до „Маргариту“ з 1586 р. Цей здогад, певна річ, потребує ще детальної перевірки. Час смерті Васи́ля, на думку дослідника, „можна визначити приблизно, приймаючи на увагу рік видання останньої книжки, що має підпис автора. Книжка ця — „Псалтирь съ Возсѣдованіємъ“ 1598 р. За приблизний час смерті Васи́ля Суразького Селецький вважає рік 1598-ий.

¹⁾ Філаретъ, „Обзоръ духовной литературы“ С. П. Б. Изд. 1-е, 1857, стор. 164—165.

²⁾ Див. Іконниковъ, „Оч. Русск. историографія“, Васи́ля С. Іконніковъ вважає за автора „Історію о разбойничемъ Флорент. соборѣ“.

³⁾ Объ Апокризисѣ Христофора Филарета, Исслѣдованіе Николая Скабалановича. СПб. 1873, стор. 24, 38.

⁴⁾ Іб. стор. 11, 38. 39 і ин.

⁵⁾ Іб. стор. 39.

⁶⁾ Описаніе сл. рус. книгъ, написанныхъ кирил. буквами 1878 г.

⁷⁾ Ист. Русской Церкви т. IX С. П. Б. 1878 г., стор. 425.

⁸⁾ В. Завітневич: „Паллиодія Захарія Копыстенскаго“, Варшава, 1887 г., стор. 90—103.

⁹⁾ Відб. з „Вол. Еп. Вѣд.“, 1884, стор. 99—100.

Проф. Сумцов¹⁾ перший правильно називає автора книги „О единой вѣрѣ“. Він знайшов згадку про „книжицю“ в творі Касіяна Саковича „Okulary kalendarzowi staremu“ 1644 р. Касіян Сакович критикує „книжицю“ острозького богослова й називає автора її Василем Суразьким.

І. Франко в своїй розвідці²⁾ про Івана Вишенського розглядає питання про вплив Василя Суразького на Івана Вишенського. Франко прийшов до цілком поправної думки, що Іван Вишенський писав своє „Извѣщеніе краткое о латинскихъ прелестѣхъ“ під впливом і незабаром після виходу в світ „книжиці“ Василя Суразького. І він старанно рекомендує своїм читачам, як корисне читання. В той час коли В. Суразький тези свої намагається довести цитатами з св. письма, І. Вишенський, на думку Франка, головню звертає увагу на моральні аргументи. Він торкається тих самих питань, що й Василь Суразький, за винятком питання про суботній піст. Далі Франко рівняє статтю І. Вишенського: „О претворенной вѣрѣ отъ папѣ латинскихъ“ до статті Василя Суразького „О исхожденію Духа Св.“ й приходить до висновку, що І. Вишенський користувався твором В. Суразького при писанні своєї статті. Обидва письменники в своїх доводах спираються на писання Діонісія Ареопігита, а „ересь“ про духа св. І. Вишенський, наслідуючи Василеві Суразькому, називає „источникомъ и фундаментомъ всѣхъ ересей“. Для статті „О церкви старѣйшей и начальнѣйшей“ І. Вишенський, на думку Франка, взяв дві-три цитати; обидва письменники однаково користувалися аргументом: віра християнська вийшла не з Риму, а з Єрусалиму. І. Вишенський використав твір В. Суразького також для статті: „О начальствѣ власти старѣйшнства папѣ Римскихъ“. Для статті „О чистцѣ латинскомъ, вымышленномъ мистромъ діаволомъ и его учениками папа-Римскими“ Іван Вишенський бере аргументи В. С., але користується ще й новими, порівнюючи до свого попередника, аргументами. Франко виявляє, що запозичено Ів. Вишенським і що ним подано самостійно. Спостереження Івана Франка варті найпильнішої уваги й потребують тільки детальнішого обґрунтування та заглиблення.

Проф. С. Голубев у своїй статті про „Лицеосъ“ робить огляд творів Касіяна Саковича і між иншим зауважає, що ім'я Василя Суразького подібнується в творі К. Саковича: „Epanórhosis albo Perspectiwa u objaśnienie błędów“³⁾.

Д-р К. Студинський в різних місцях своєї праці про „Пересторогу“ ще не уникнув помилки й змішує Василя Суразького з Кліриком Острозьким. Крім „книжиці“ 1588 р. дослідник в числі праць його рахує ще й— „Історію о листрикійскомъ... соборѣ“. Однак з'являються надзвичайно цінними деякі уваги дослідника. Він ставить поряд думки В. С.-го, Філарета („Апокризис“) і автора „Перестороги“. В такий спосіб удається йому виявити подібність аргументації що до деяких місць св. письма в згаданих православних авторів⁴⁾.

Далі знаходимо в Студинського здогад про те, що Стефан Зизаній для свого „Kazanія“ скористувався „книжицею“ Василя Суразького. Рівноставлення „Kazanія“ до „книжиці“ дає змогу прийти до висновку, що Стефан Зизаній свої думки про опрісноки й про пох. д. св. ґрунтує— на трактаті В. Суразького.

В наступнім викладі нам доведеться де в чому обмежити, а де в чому, навпаки, поширити твердження К. Студинського що до взаємовідносин між обома творами.

К. Харлампович⁵⁾ полемізує з поширенням в науковій літературі поглядом Філарета, ніби-то Клірик Острозький та Василь—одна особа. На думку К. Харламповича, нема рації називати Василя „пресвитером“, бо ані в „книжиці“, ані в „Псалтири съ Возсел.“ він так себе не називає. Не будемо викладати міркування Харламповича. Йому очевидячки не була відома стаття проф. Сумцова, після появи якої стало вже цілком зайвою роботою доводити, що Василь і Клірик Острозький—два письменники одної епохи.

¹⁾ Тр. Киевск. Дух. Ак. 1888, т. V, стор. 21.

²⁾ І. Франко. „Іван Вишенський і його твори“. 1895 р. Львів, стор. 140.

³⁾ „Арх. Ю.-Зап. Россіи“. Издан. Ком. для разбора древнихъ актовъ. Ч. I, т. IX. Киевъ, 1893, стор. 37.

⁴⁾ Д-р К. Студинський: „Пересторога“ Львів 1895, стор. 152—158. Про вплив В. С.-го на „Kazanія“ Ст. Зизанія див. ще у вступній статті до т. 1-го „Памяток Полемічного письменства, к. XVI—поч. XVII в.“ (Памятки української мови і літератури, вид. Арх. ком. Н. Т. ім. Шевченка, т. V, стор. IX).

⁵⁾ К. Харлампович. „З-р. православныхъ школы XVI и нач. XVII в.“. Казань 1898. Про Василя Острозького стор. 215, 270—271.

Цікава вказівка Харламповича про вплив „книжиці“ на твір: „Вопросы и отвѣты православному съ папѣжникомъ“. Одмітимо ще припущення Харламповича про те, що Василь брав участь в диспутах з єзуїтами. Про один із таких диспутів згадує ks. Załęski в кн. „Czy jezuiti zgubili Polskę?“¹⁾

С. Вілінський виявляє джерело статті „книжиці“ „Объ образѣхъ, рекше иконахъ“, вказуючи аналогії з посланнями Артемія²⁾.

Акад. Михайло Грушевський³⁾ в своїй „Історії України-Руси“ згадує про „Василя Острозького“. Він одмічає сухість і компілятивність матеріялу „книжиці“, згадує також і „Псалт. съ Возсѣдѣдованъ“.

Багато уваги присвячує „книжиці“ Василя Клірика Острозького проф. И. А. Шляпкин в своїй „Истории Русской Литер.“ (Ю.-З. Русь XVI—XVIII в. Ч. II, СПб, 1911 р.). Він знаходить, що її написано не спеціально проти унії, а взагалі проти „различныхъ вѣтровъ“, які вагають православ'я. Дальший уступ в праці проф. Шляпкина являється наочним прикладом тої плутанини, яка до недавнього часу існувала в поглядах вчених що до твору В. Суразького. „Вся книга,—каже проф. І. Шляпкин,—написана так, що доводиться припустити, що автор її людина з вищою освітою. З відомих історичних діячів того часу її можна б приписувати Мелетієві Смотрицькому, але він в той час був надто молодий. Отже найпевніше, що автором „книжиці“ був Гарасим Смотрицький, батько „Мелетія“ (стор. 107).

Далі проф. Шляпкин наводить заголовки шести відділів праці Суразького. Що до трактату „про походж. д. св.“ вчений каже, що за основу його покладений твір М. Грека, який наводиться почасти дослівно, почасти в переробці (стор. 107—109).

Жукович⁴⁾ подає, що ім'я Василя Суразького кілька разів згадується в творі Йосафата Кунцевича „О фальшованю писмъ словенскихъ одъ обронецвъ и учителей...“ Йосафат Кунцевич відкриває суперечності в думках православних письменників і полемізує з ними. Жукович приймає погляд Павла Доброхотова (перший знайшов писання Й. К.), котрий думав, що Й. К.—ч мав на увазі „книжицю“ Василя Суразького.

Уваги Жуковича для нас являються дуже цінними. В наступнім викладі ми постараємося лише виразніше з'ясувати відношення Й. Кунцевича до Василя Суразького.

Józef Tretiak⁵⁾ вважає, що „книжиця“ написана головню проти твору Петра Скарги, хоча деякі відділи направлені й проти інших полемічних письменників того часу. Józef Tretiak надто перебільшує розмір впливу кн. Андрія Курбського на Василя Суразького й цей вплив бачить навіть у тоні й у мові „книжиці“. Дослідник надає великої ваги тому, що Василь не присвячує свій твір князеві Острозькому, хоча в однім місці автор згадує про нього з великою повагою.

Не слід перебільшувати вплив кн. Андрія Курбського на Василя Суразького. Проте можна думати, що для другого відділу кн. „О единой вѣрѣ“ автор її під впливом кн. А. Курбського, використовував листи Максима Грека⁶⁾.

Для вивчення творів В. С. цікава ще стаття М. Возняка „Український протипапський памфлет XVI в.“⁷⁾ З неї можна вичерпати досить багато матеріялу для визначення джерел „книжиці“, що правда про твори В. С. у ній власне не говориться нічого⁸⁾.

Підсумовуючи все зроблене досі для вивчення літературної спадщини й діяльності Василя Суразького,—можемо констатувати: визначено ім'я письменника. Що до життя В. С.—го існують лише

¹⁾ Там-же, стор. 121.

²⁾ С. Г. Вилинський. Посланіє старця Артемія (XVI в.), Одесса, 1906 г., с. 355—6.

³⁾ М. Грушевський, „Історія України-Руси“, VI, 1907, с. 493.

⁴⁾ Жукович, „О неизданныхъ сочиненіяхъ Йосафата Кунцевича“ в „Изв. Отд. Рус. яз. и словесности“, 1910 г. СПб., стор. 205—206.

⁵⁾ Józef Tretiak Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii Brzeskiej. Kraków. 1912, стор. 105—116.

⁶⁾ Józef Tretiak не називає автора „книжиці“ Василем Суразьким.

⁷⁾ Привіт Іванові Франкові в сороклітте його письменницької праці 1874—1914. Л.-Н. збірник. Львів. 1916, стор. 265.

⁸⁾ Зміст книжиці див. ще: А. Никольський.—Тр. Киевск. Дух. Акад., 1862, II, стор. 141—148. И. И. Малишевський, „Западная Русь въ борьбѣ за вѣру и народность“. СПб. 1897, стор. 151—159; Tadeusz Grabowski. Piotr Skarga. Kraków. 1913. Думки Лілова повторив пізніше Каптерев у ст. „Патр. Никонъ какъ церк. реформаторъ“, див. „Правосл. Обзор.“ за 1887 р.

більш-менш певні припущення. Що до обсягу літературної діяльності дослідникам вдалося прийти до висновку, що йому безумовно належать: книга „О единой вѣрѣ“ 1588 р. й статті „Псалтири съ Возсл.“ 1598 р. („Правило истиннаго живота христіанского“ і коротеньке закінчення). За одну з праць припускально можемо вважати невеличку вступну статтю до „Маргариту“ 1596 р., редактором якого був мабуть автор „книжиці“. Все це — острозькі видання.

Питання про джерела праць В. С.—го цілком не вистудіоване. Маємо вказівки щойно на послання старця Артемія, на вплив Андрія Курбського, але докладного обґрунтування того, що дійсно ці письменники вплинули на праці В. С.—го, ще немає. Крім того попередніми дослідниками вказані були ще й ті джерела В. С.—го, які згадуються самим автором (як напр. Максим Грек).

Даючи оцінку діяльності Василя, дослідники торкалися головно книги „О единой вѣрѣ“. Більшості невідомі були інші праці того самого автора, а вся письменницька й просвітня робота його взагалі багатьох не цікавила.

Обсяг впливу книги В. С. „О единой вѣрѣ“ надзвичайно великий. Захарій Копистенський вважає навіть необхідним поставити „книжицю“ в реєстрі джерел своєї „Палинодії“. Ми одмітили вже припущення різних дослідників про те, що „книжицею“ користувалися такі письменники, як Стефан Зизаній, Іван Вишенський, Хр. Філарет, автор „Вопросовъ и отвѣтовъ православному зъ папѣжникомъ“, автор „Перестороги“, московська „Кириллова книга“. Проти Книги „О единой вѣрѣ“ виступали, як ми бачили, Йосафат Кунцевич і Касіян Сакович. Отже варт переглянути питання про вплив „Книжиці“ й точніше визначити, в якій мірі користувалися нею різні письменники.

Цілком не вистудіоване питання про вплив на письменство епохи „Псалтири съ Возслѣдованіємъ“ 1598 р., себ-то статтів В. С., що вміщені в ній. Одначе статті „Пс. съ Возсл.“, як це можна думати, напевне не мали великого впливу й не були відомі широким колам тодішнього суспільства. Навіть Касіян Сакович, який докладно розбирає „Книжицю“, ані слова не каже про решту творів острозького богослова. Статті „Псалт. съ Возсл.“ були вміщені в книжку з спеціально духовним, церковним призначенням, напевне тому мало звертали вони на себе уваги.

Видима річ, що певніше з'ясування впливу писань Василя Суразького буде можливим щойно після найпильнішого вивчення пам'яток письменства тої епохи.

Вирішення всіх перелічених питань наблизило-б дослідника до більш загального завдання — з'ясувати прийоми викладу письменника й форму його літературних творів, рівняючи до попередньої й наступної літератури.

Уваги до біографії Василя Суразького. Було-б дуже цікаво, приступаючи до вивчення творів, попередку зупинитися на біографії його. Одначе ті джерела, що містять згадки про В. С., зовсім не дають нам відомостей про життя нашого письменника. Доводиться вдовольнятися тим матеріалом, що дають його писання й покликання на Василя наступних письменників. Час життя його точно визначити не можна. Що до цього не можемо додати нічого над те, що вже сказано було Селецьким. — Сам автор дуже невиразно підписується в своїх творах. Наприкінці книги „О единой вѣрѣ“ ми находимо ось такий підпис: „многогрѣшный и хуждшій въ христі-

анѣхъ, убогый Василей“¹⁾. Такий самий підпис бачимо й у „Псалт. съ Возсл.“ (1598 р.)—„Списканіємъ же отъ святыхъ божественныхъ писаній и трудомъ многрѣшнаго, худдшаго въ христіанѣхъ, убогаго Василя“²⁾.

Спільність змісту статтів „Пс. съ Возсл.“ й кн. „О единой вѣрѣ“, а також однакова маніра підписуватися, дозволяє вважати дві вказані пам'ятки за праці одного автора, бо серед острозьких видань³⁾ ми не стрічаємо більше тотожних або схожих із наведеними підписів. Одначе діяльність нашого письменника не можна обмежити виданням двох книжок. Можливо, що вивчення всіх острозьких видань, що вийшли в світ за тих часів, виявить і інші сліди праці В. С. Ось, наприклад, як ми бачили, одному з дослідників удалось поки-що припускально встановити, що Василь Суразький діяльну участь брав у виданню „Маргариту“ 1596 року. З другого боку, невизначеність підпису дала привід до змішування Василя Суразького з відомим письменником Кліриком Острозьким. Але сам від себе підпис нічого оригінального не уявляє. Так само підписувалися й інші письменники того часу. Вкажемо, наприклад, посланіє пресвитера Никольського Василя „Объ исхожденіи Св. Духа“, що видане Ф. І. Покровським. Воно починається так: „Многogrѣшнаго и худдшаго въ христіанѣхъ Василя пресвитера Никольскаго“⁴⁾.

Письменники, що посилаються на перший літературний твір Василя, називають автора його Суразьким. Напевне нашого письменника має на увазі відомий знавець і дослідник тої епохи Суша. В однім місці своєї праці він каже так: „Denique ut mittam Basilium Suraski, Zachariam Antigraephes autorem, Ruthenos, Zachariam Gerganum Luteranograecum, quos cum pari depressisset“ (Мелетій Смотрицький⁵⁾).

В інших місцях свого твору Суша згадує Клірика Острозького й таким чином розрізняє двох цих письменників.

Йосафат Кунцевич називає автора „книжиці“ Василем Суразьким. Для прикладу можемо навести одну з багатьох згадок Й. Кунцевича про Василя Суразького: „Суражскій Василий в книжце своей в листе 41 и 49 поведаетъ, ижъ Духъ святой отъ единого отца исходит: Тожъ мовить и Зизанія...“⁶⁾

Далі—зустрічаємо покликання на кн. „О единой вѣрѣ“ в творах Касіяна Саковича. Наведім для прикладу цитату з його твору: „Okulary kalendarzowi...“: Критикуючи думки В. С—го про новий календар, висловлені їм у відділі „книжиці „О премѣненію дней и праздниковъ“, Касіян Сакович висміює автора й звертаючись до руського (українського) народу, каже: „вір своєму великому оборонцеві („obroncy wielkiemu“), що не прийняв унії, Василеві Суразькому, який у книжці своїй, надрукованій по-руському (українському) в Острозі року 1588-го, пише проти нового календаря й проти інших артикулів римської віри...“⁷⁾. Ясно, що тут іде про кн. „О единой

1) Див. „Рус. Ист. Библ.“, VII, стор. 933.

2) Див стародрук. приміри. „Пс. съ Возслѣдов.“.

3) Ми мали можливість переглянути їх у Рос. Публ. Бібл. в Ленінграді.

4) Див. Ф. І. Покровскій. „Посланіє пресв. Никольскаго Василя изъ Дальней Руси объ исх. Духа Св.“, С.-П., 1909 (Воскр. рукопис).

5) Susza. Paulus et Saulus, стор. 87. В згаданім вище творі „О фальшуваню писемъ словенскихъ“.

6) Цитую за копією творів Кунцевича, зробленою С. Д. Балухатим у Б. Рос. Ак. Н.

7) Стародрук, примірник Рос. Публ. Бібл. у Петрограді Переклад. на укр. мову мій.

вѣрѣ“. Касіян Сакович докладно розбирає її—подекуди посилається на певні сторінки книжиці“. Василя Суразького він називає „великим оборонцем старого календаря“. Напевне за такого вважали автора „Книжиці“ православні Українці й усе освічене громадянство тих часів.

Календарній реформі й питанню про святкування великодня Василь Суразький присвятує в великій статті у „Книжиці“ й у „Псалт. съ Возсл.“. Очевидячки був з нього фаховець у календарнім питанні, поміж своїми сучасниками він уславився, як можна думати, головним чином, як великий оборонець старого календаря. Це припущення підтверджується й тим, що автори, що писали після В. С—го, особливо пильну увагу звертали на місця твору його, що торкаються календаря. Крім даних, які можна витягти з писань Касіяна Саковича, в цім упевняє нас, наприклад, використання статті „О премѣненію дней и праздников“ Стефаном Зизанієм. Й. Кунцевич також не минає міркувань В. С—го що до часу святкування великодня.

В наступнім викладі нам доведеться докладніше вистудіювати питання про те, як відносилися до В. С—го тогочасні письменники, що запозичали з його писань, й чому надавали вони найбільшої ваги. Можна вважати за безсумнівний факт те, що за часів унії В. С—ий користувався авторитетом і зажив великої слави на літературнім полі. Слава ця більшала ще й завдяки суперечкам, що їх доводилося вести йому з чужовірцями (про це див. нижче).

Наприкінці четвертого пункту твору „Okulary kalendarzowi staremu“ К. Сакович каже про відношення В. С—го й інших письменників до острозького князя.—„Проти святої віри писали багато (письменників): Oni Phiłaletowie, Klerikowie, Surascy, za co u miasta trzymali“. Як бачимо, Касіян Сакович ставить Василя С—го нарівні з найвидатнішими представниками православної літератури. З слів Касіяна Саковича можна прийти до висновку, що В. С. користувався матеріальною підтримкою князя за свої праці й обіймав якесь „miasto“. Супротивник автора „книжиці“ хотів мабуть натякнути, що завзятість і щирість Василя С. в значній мірі залежала від корисливих мотивів.

Ми бачили, „книжицею“ користувалося чимало православних письменників, але з них щойно Іван Вишенський назвав автора її на ім'я. Але коли Йосафат Кунцевич і Касіян Сакович називають нашого письменника Суразьким, Іван Вишенський зове його просто Василем. Він, очевидячки, про автора „книжиці“ не знає нічого більше від того, що знайшов у самім творі його.

„Хотѣхомъ о таинственной вечерѣ,—каже І. Вишенський у творі „О заблужденіяхъ Римской вѣры“,—календари и прочіихъ премѣненіяхъ ихъ Латинскихъ (отъ истины на ложь и прелесть) обличительно писати, но занеже видѣхомъ, яко о всемъ томъ довольно Василій отъ божественнаго писанія написа, сего ради оставихомъ о семъ писати. Сіе Василю писаніе испытахомъ извѣстно и увидѣхомъ, яко не отъ своео фантазіи новоизобрѣтеннаго помисла, но отъ божественнаго писанія писа, яже писа“... На Вишенського очевидячки особливо сильне вражіння справила стаття „книжиці“ про календар і про час святкування великодня. Як бачимо, він навіть уважав за цілком зайву роботу писати з питання, про яке „Василій довольно... написа“.

Цікаво було-б з'ясувати, ким був Василь Суразький по своєму громадському становищу. Вирішення цього питання могло-б здатися при студіюванні творів його. В „Антиррезису“, що написаний

проти Христофора Філарета, находимо згадку про Василя Суразького. „Панъ староста і намѣстникъ“ Василь Суразький разомъ з Іваном Вишенським відправлений був князем Острозьким із листом до Іпатія Потія. Невідомо, чи мав цей Василь Суразький, слуга кн. Острозького, яке-небудь відношення до автора „книжиці“. Одначе треба думати, що це—зовсім инша особа. Навряд чи міг кн. Острозький передавати через такого переконаного оборонця православ'я, яким був автор „книжиці“, доручення що до з'єднання церков.

Словом, „Суразький“ сучасники відзначали напевне не прізвище Василя, а місце діяльності, перебування або походження його—м. Сураж на Волині (недалеко від Острогу). Кн. Острозький це містечко дав, разом із иншими селами, в фундуш монастиреві св. Трійці, що збудований був року 1582, і перевів у сей монастир школу й друкарню¹⁾. В Суражу, на очах сучасників проходила діяльність Василя. Ось чому називали вони його „Суразьким“.

Для нас було-б цікаво з'ясувати відношення до автора кн. „О единой вѣрѣ“ православного богослова, про якого згадує французький дослідник Guérin у своїй студії „Un apôtre de l'union des églises en XVII siècle saint Josaphat“ І 1897. Оповідючи біографію Рутського, Guérin розказує, як з кальвініста став Рутський католиком. Ще в школі Рутський любив бувати на диспутах, що велися прилюдно в церкві св. Іоана в м. Вильні. З особливим захватом слідував він за засобами дискутування, що вживалися єзуїтами. Рутський так полюбив єзуїтів, що викликав навіть обаву з боку свого начальства. Коли скінчив Рутський школу, то довелося йому якось відвідати завзяту католичку кн. Острозьку.

„Cette dame,—каже Guérin,—était catholique et aussi attachée à sa foi que son mari l'était au schisme. Elle avait voulu mettre aux prises dans une dispute réglée de jesuites et un certain Basile, théologien fameux parmi les schismatiques et comblé des faveurs du prince. Jean Rutski assista à cette conférence. Il fut charmé par la méthode d'argumentation de jesuites et frappé par la solidité de leur raisonnement“²⁾.

Цікаво було-б з'ясувати відношення описаного випадку до Василя Суразького. Чи не був той відомий „comblé des faveurs du prince“ богослов ніхто инший, як Василь Суразький.

Guérin, складаючи біографію Рутського, користувався з твору Рафаеля Корсака. Напевне Рафаель Корсак, оповідаючи про пригоду, що трапилася в житті Рутського, під іменем острозького теолога Василя мав на увазі автора „книжиці“. Не знаємо, чи маютьс'я в кн. Корсака точніші вказівки про Василя, але коли Корсак (а за ним Guérin) і не називає його „Суразьким“, то в цім нема нічого дивного. Так не називає себе й сам письменник. Іван Вишенський, що добре знав „книжицю“, теж іменує автора її, згідно з підписом, Василем. За те, що дійсно в особі учасника диспуту маємо Василя Суразького, а не якого-небудь иншого православного діяча, можна представити ось такі доводи.

В наведених у нас цитаті з книжки Guérin'a вказується, що В. С. зажив собі слави серед православних і користувався охоронництвом з боку острозького князя. Те-ж каже про нього й Касіян Сакович.—

¹⁾ Про це див. К. Харлампович, „З.-р. православныя школы XVI—XVII вв.“, стор. 257.

²⁾ Див. згад. студію, стор. 36. К. Харлампович.—„З.-р. православныя школы XVI—XVII вв.“, Казань 1898 г., стор. 271; Христ. Чт., т. II, 1909 г., ст. Жуковича „Жизнеописание митр. Рутского“. Див. в кн. „Czy izuici zgubili Polskę“ с. 121.

Суперечностей у джерелах нема. Крім того варт уваги, що учасник диспуту названий теологом. Вченість Василя, що написав енциклопедію з найважливіших питань релігійної полеміки, могла здаватися величезною. З діячів Острогу взагалі до нас збереглися відомості тільки про найвидатніших людей—а саме тих, які закріпили пам'ять про себе виступом на літературнім полі. Імена мало відомих представників православної просвіти, вчителів, грецьких виходців, що не писали нічого через незнайомство з українською мовою, зовсім забуті. Трудно припустити існування другого богослова, такого-ж відомого, як і автор „книжиці“, який міг-би, живучи одночасно з ним, носити те-ж ім'я. Бідна, порівнюючи, на культурні сили Україна того часу мала мало людей досить підготованих до прилюдних виступів на диспутах. Пригода, про котру розказує Guérin, належить до з'явиці поєдинчих і рідких. Серед православного духовництва мало було навіть простих проповідників. Бажаючи дати науку своїй пастві, православний панотець обмежувався тільки читанням статті, що відповідала даному християнському святу; відшукати міг він її в „Маргариті“ або в яким-небудь іншому збірнику казань. При таких становищі свого проповідництва православні на диспутах із досвідченими й ученими єзуїтами повинні були, особливо на перших порах, завше терпіти поразки. Кн. Андр. Мих. Курбський навіть радить—не входить в суперечки з єзуїтами „несовершеннымъ въ писаніяхъ“. Єзуїти часто запрошували православних на диспути, але серед них звичайно не знаходилося згодних виступити, і відсутній опонент замінювався підставною особою споміж єзуїтів.

Всі зроблені в нас уваги скісно стверджують припущення про те, що учасником спору з боку православних в данім разі був ніхто інший, як Василь Суразький. Описаний диспут відбувався незадовго перед смертю батька Рутського (року 1590), коли майбутній мітрополіт дістає змогу виїхати за кордон і там продовжувати свою освіту. Кн. „О вѣрѣ единой...“ вийшла з друку року 1588. — Отже, коли вважати нашого письменника за учасника диспуту, то прийдемо до думки, що згаданий виступ його відноситься до часу після видання „книжиці“. Охочих до диспутів серед православних єзуїтам знайти було важко, отже можливо, що вони запрошували Василя Суразького, як єдиного уславленого друкованою працею богослова. Для досягнення перемоги єзуїтам важно було знизити в очах православних перш за все видатних проводирів,—а Василь Суразький безумовно вважався за одного з найбільших богословів Русі-Вкраїни. До видання „книжиці“ єзуїти напевне менше звертали на нього уваги. Можливо, що й сам В. С.—ий не зважувався виступати на диспутах до написання кн. „О единой вѣрѣ“. Спочатку діяльність його, як можна припускати, мала більш обмежені завдання. Коли він і змагався з чужовірцями, то найбільше в приватній розмові, при менш урочистих умовах. Головно-ж звертав він, напевне, увагу на зміцнення в вірі православних „да не отъ невѣденія нѣщыи прелестію вражією у того волю уловлени будутъ“¹⁾. Свій твір В. С. пише ради „присныхъ в вѣрѣ православныхъ христіанъ“²⁾.—На диспутах одначе він напевне не раз був присутнім. За тих часів прилюдні диспути були взагалі чимсь подібним до видовиська й притягали силу слухачів. Люди-ж, які працювали коло освіти, певна річ, мусіли були особ-

¹⁾ Див. кн. „О един. вѣрѣ“, „Р. И. Б.“, т. VII, стор. 603.

²⁾ Ibid., стор. 603.

ливо цікавитися ними.—Твір Василя Суразького показує, що він був у курсі всіх питань, що хвилювали сучасників. Знайомість з ораторськими прийомами й літературними полемічними творами єзуїтів могла відбитися на писаннях самого Василя Суразького.

Чи панотцем, чи то манахом був автор „книжиці“ — невідомо. Джерела, що могли-б відповісти на це питання, нічого не кажуть про громадське становище Василя Суразького. Не виключається можливість і того, що він був людиною світською. Рівно-ж не маємо ми відомостей, чи був Василь Суразький дидаскалом у острозькій школі. Одначе якось чудно було-б думати, що популярний і відомий за тих часів теолог жадного відношення не мав до школи й усунутий був від педагогічної праці. У всякім разі після 1588 року В. С. безумовно був учителем у острозькій школі. Що-ж до часу перед роком 1588-им, то напевне й тоді учителював він у Острозі, був близький до шкільної справи й узагалі користувався певним авторитетом. Самий факт видання в Острозі „книжиці“ говорить за це. На надрукування своєї праці міг у той час числити лише в значній мірі відомий і поважний діяч. Ми знаємо, напр., що твір „еретика“ Мотовила залишився тільки в рукопису. Напевне ще задовго до видання „книжиці“ Василь Суразький користувався повагою в тіснішій гуртці міського суспільства, як „книжник“, або може здобув собі слави, як учитель. Міцно зберігаючи православні традиції, він, напевне, старанно відшукував православні рукописні твори, шукаючи в них відповіді на спірні релігійні питання. Мало-помалу в Василя Суразького міг зібратися матеріал, якого він готував до друку, розташовуючи по відділах, виправляючи його й т. и. Очитана людина в той час могла бути корисною для школи. Отже й Василя запросили викладати в Острозі, й скоро зайняв він видатне становище серед дидаскалів.

Справжнього шкільного виховання Василь Суразький, як видно, не дістає. За його молодого віку шкіл нового зразку ще не було.

Виступ Василя на літературнім полі відноситься до часу найвищого розцвіту острозької школи. До дев'ядесятих років ХVІ в., як відомо, викладало в цій школі найбільше число дидаскалів, але потім починається швидкий занепад. Вже року 1592-го кн. Острозький скаржиться на брак учителів¹⁾.

Відношення Василя Суразького до острозької друкарні можна з'ясувати досить виразно.—В той час, коли він жив, письменницька й друкарська справа стосувалися дуже близько. Автор мусів був приймати безпосередню участь в самім технічній процесі друкування свого твору. За його доглядом, напевне, була видана „Книга Маргарити нарицаемая“. Не без участі його виходили, як видно, й інші острозькі видання. Припущення Селецького, що Василь Суразький завідував друкарською справою в Острозі, коли звідси відійшов Іван Федоров (з 1586 р.)—цілком правдоподібне.

Після р. 1598-го в острозькій школі й у друкарні ми не стрічаємо вже інших діячів. Це наводить нас на припущення, що „Пс. сь Возсл.“ останнє видання Василя Суразького. Мабуть скоро після закінчення цього великого діла письменник умер²⁾. Наші припу-

¹⁾ К. Харлампович. Зап.-рус. правосл. шк. ХVІ и нач. ХVІІ в. Казань, 1898, стор. 256.

²⁾ Можливо, що діяльність Василя проходила властиво не в Острозі, а в м. Суражу, куди з р. 1582-го була переведена школа й друкарня. Звідси й найменування „Суразький“ (місце діяльності), див. вище, стор. 45.

скальні уваги про життя В. Суразького виразно виявляють соціальну роль його діяльності. Він жив інтересами міщанства та нижчого духовництва, які вели фактичну боротьбу з церковною унією. Боротьба В. С—го проти католицької партії являє собою відблиск загальної боротьби міст проти домінуючої сваволі королев'ят і цілого укладу економічно-соціального в тім часі. Середовище, що його речником з'являвся наш письменник, відома річ, скеровувало собі на користь князя Острозького, справжнього феодала, який, подібно до західніх, тримав коло себе аматорів муз, що його вихваляли й давали йому те, що не в силі було дати саме багатство.

Шляхи українського відродження XVI ст. нагадують собою аналогічну путь італійського відродження.

Книжиця „О единой вѣрѣ“. „Книжиця“ надрукована більшим шрифтом, ніж інші острозькі видання, напр., Біблія, „Псалт. съ Возсл.“ 1598 р. Шрифтом згаданих видань набрані тільки пояснення до пасхальних таблиць. Увесь збірник являє собою досить грубу книжку в 343 стор., невелику розміром (8 д. арк.). В такому форматі видавалися в тих часах псалми Давида, Псалтирі й інші богослужбові книжки. Нумерацію знаходимо не на всіх сторінках. На відворотній сторінці нумерації нема (так було у всіх тодішніх виданнях). Починається нумерація з четвертої сторінки видання. Окрему пагінацію мають статті: „О премѣненію дней и праздников“ и „О святыхъ храмѣхъ“. Не нумеровані: оглав, закінчення „книжиці“ й сторінки, що містять таблиці й пояснення до них. Такий примірник Публ. Бібліотеки, що дійшов до нас у повнім вигляді. Йосафат Кунцевич очевидно користувався примірником такого самого типу, як і той, що мається в Р. Публ. Бібл. Заголовок і початкові літери кожної статті надруковано кіновар'ю, деякі сторінки жирним письмом. Перевидана була кн. „О вѣрѣ единой“ під редагуванням П. Гільдебрандта в VII т. Р. П. Б. Дві сторінки її не знайшлися в тім примірнику Р. П. Б., яким користувалися видавці Одна ¹⁾ видана „по древнему списку сочинения свящ. Василия, принадлежащему Киевской Духовной Академіи“, а друга—за примірником, що належить Московському Арх. Мініст. Загорд. Справ ²⁾.

Хоча для нашого завдання це перевидання можна вважати задовольняючим, однак в нім все-таки вбачаємо й досить значні хиби.— В виданні Гільдебрандта пропущений, наприклад, оглав ³⁾; правда, був він надрукований в опису кн. „О единой вѣрѣ“, зробленим Каратаєвим, але все-таки його варт-би було видрукувати, а приймаючи варт-би було пояснити читачам, що такий оглав існує. Рівно-ж не виправдується пропуск „таблицы или ключа на обрѣтение Пасхи христианское и жидовское“, що року 1583-го „принесена бысть“, як каже сам Василь Суразький, князеві Острозькому ⁴⁾. В виданні Гільдебрандта не знаходимо навіть примітки про те, що така таблиця існує. В примірнику, який нам довелося бачити в Р. Публ. Бібліот. в Ленінграді, ця таблиця єсть; вона являє собою суцільний і вдвоє більший від сторінки стародр. примірника аркуш. Заповнений він з обох сторін і складений втрос.

¹⁾ Рус. Истор. Бібл., т. VII (Пам. Пол. Литер. кн. II), С.-П., 1882 г., стор. 608, прим. 6.

²⁾ Див. там-же стор. 678.

³⁾ Див. стародрук. прим. Р. Публ. Бібл. в Ленінграді I, 5 № 45.

⁴⁾ Див. передмову до таблиць Р. И. В. VII, стор. 914.

У виданню Р.И.Б. помічається ще непоправна розстановка лапок. Це утрудняє розуміння тексту. Напр. — „но ниже отъ благочестивыхъ нѣкій учитель предаде глаголя: „Павель Духа Сыну“. Почто и вы не глаголете тожде?“¹⁾; наведене місце треба читати так: глаголя Павель: „Духа Сыну“²⁾. Не зберігається точно й ортографія стародрукованого тексту. Для прикладу наведемо хоча ось таке місце: в ориг.:—А з нинѣшнее нищеты, испустопена его оутѣшаючи его, глаголетъ Господь. Вид. Гільд.—А зъ нинѣшнее нищеты испустопена его утѣшаючи глаголетъ Господь (619). Елементарне правило наукового видання вимагає, щоб видання рукопису або стародрук. тексту яко мога поправніше й точніше відбивало прототип, оригінал. З цього боку видання Гільдебрандта не витримує жадної наукової критики. Для дослідника мови його видання являється мало корисним і примусить його раз-у-раз звертатися до стародр. видання.

Перейдемо до змісту книжки „О единой вѣрѣ“. Перший розділ має заголовок: „О единой истинной православной вѣрѣ и о святой соборной Апостольской церкви, откуда начало приняла, и како повсюду распрострися“ (601⁴⁾). Далі йде „Предисловіє“, в яким пояснюється мета написання твору—а саме: охоронити православних од „єреси“. Автор між иншим каже: „яко бо единый истинный въ Троицы поклоняемый Богъ есть, а не много боговъ....., также и едина истинная вѣра, а не много вѣръ“ (602). Наприкінці „Предисловія“ автор каже: „писанія, еже о вѣрѣ и прочихъ, въ книжцѣ сей“ (603) призначені не для „прельщеннихъ богоборцевъ и ругателей православія, но ради присныхъ въ вѣрѣ православныхъ христіанъ“ (стор. 603). По передмові йде перший розділ „книжиці“ (604—662). У першій статті цього відділу докладніше з'ясовується думка про одність віри (605—619).—Автор доводить, що основою церкви є Христос. Мимохідь спростовується наука про главенство папи (605—6). Всупереч католицькому твердженню, що віра виходить із Риму, висовується й доказывается теза—віра виходить з Єрусалиму (607—619). Друга стаття першого розділу (619—667) має заголовок: „О вѣрѣ же, яко въ началѣ писаня сего положено, также (16) і еще о томъ повторити есть потребно“ (619). Тут вказано ступенівість відкриття людському розумові істин віри. Автор стає в опозицію Агарянам та Жидам, усильно доводить необхідність триматися своєї віри і потім знов говорить про походження віри з Єрусалиму.

Другий розділ має заголовок: „О исхожденію всесвятого и животворящего Духа. Яко отъ Отца единого исходящу ему, якоже бо единородный Сынъ Слово Божіє, прежде вѣкъ отъ Отца родися“ і т. д. В „Предисловію“ (662—665) до першого відділу (662—735) роз'яснюється тема всього відділу, доводиться думка про те, що „не терпять таємниці опытаема быти“ (663), й вказується джерело всієї статті—листи Максима Грека. Далі находимо ось такий заголовок: „(31) О исхожденію утѣшительнаго Параклита всесвятого животворящаго Духа отъ Отца единого“ (665). В цій статті Василь Суразь-

¹⁾ Р. И. Б., т. VII, стор. 733—734.

²⁾ Те-ж див. на стор. 673 (Р. И. Б.). Слова І. Златоустого кінчаються словами—„отцы твои“, а не „приложитъ дерзнемъ“. Рівно-ж на стор. 695 (вище середини).—Невідомо, де кінець слів Христа: „животъ бѣ и животъ бѣ свѣтъ“. Можливо однак, що в данім разі перед нами друкарська помилка.

³⁾ Див. Р. И. Б., т. VII, стор. 619.

⁴⁾ Сторінки, як тут, так і нижче, вказуються по виданню Р. И. Б., т. VII. Ред. Гільдебрандта, С.-П.Б., 1882.

кий доводить, що не можна самовільно тлумачити св. письмо, а новини в царині релігії не припустимі. Автор повстає проти „силлогизмовъ“ і „философій“ й поприкає „латинянъ“ в „тѣлесномъ“ розумінні св. письма (686). Далі наводяться докази справедливості точки погляду православної церкви (686—715), при чому „римляне“ підпадають найсуворішому осудові. За теоретичними міркуваннями йдуть історичні докази (715—735): наводяться слова римських пап, соборні постанови. Далі стрічаємо посилення на Скаргу та Гербеста (726) й наприкінці—звертання до „правовѣрнихъ христіанъ“. Вони повинні берегтися „ересей“, „прехитрого суесловіа“, „новоявленого италіанъ глумленія“ (734).

Третій розділ складається з трьох статтів.—В першій: „О первенствѣ Римстемъ, и о старшенствѣ епископа ихъ“ (736—748) автор висловлює думку, що в Римі Петрові не могло бути надане „старѣйшинство“ над усіма, бо місто це находилося поміж поганями. Як і в попередніх статтях, знову підкреслюється авторитет Єрусалиму, а далі спростовуються докази католицької науки, яка каже, що папа не має права на першенство серед патріархів. Як доводи, автор наводить уривки з постанов церковних соборів. Наприкінці статті (747) находимо згадку про „невоздержану жену“, котра була в Римі папою.

Друга стаття третього розділу носить заголовок: „Варлаама Калаверскаго—о начальствѣ папинѣ-посланіе (зв. 122) къ нѣкоему Францѣшку, учителю Римское церкви“ (748). В посланію (748—770) доказується, що всі апостоли рівні. Римський папа не має більшої влади від влади інших патріархів. Наприкінці посланія в десятих уступах (768—769) підсумовується все, що сказано про главенство пап. До посланія „Варлаама Калаверського“ прилучується стаття без заголовку (770—787), що в ній трактується те саме питання. Наводяться уривки з соборних ухвал, свідоцтва римських пап і т. и. Василь Суразький, як про це свідчать примітки, які мають на полях, в цій статті полемізує з відомим Гербестом (774).

Третя стаття має заголовок: „Сказаніе въкратцѣ отъ лѣтописца, сирѣчь отъ кройники, о Латынѣхъ, како отступиха отъ православныхъ патріархъ, и извержени быша отъ первенства своего и отъ книгъ поминныхъ, и о иконоборныхъ царехъ въ Константинынѣ градѣ царствовавшихъ еретицѣхъ“ (788).—Головна думка цього поширеного в старовину „сказанія“ є та, що не православні Греки, а Римляни відкололися від єдиної віри, самовільно завівши в себе багато „ересей“.—Наприкінці статті находимо звертання до православних. Тут закликає автор „всеію силою“ триматися „истинного божественного закону Христова, отъ Сіона исходящаго“ (стаття в виданні займає стор. 788—798; останні наведені в нас слова можна знайти на стор. 798).

Четвертий розділ складається з декількох статтів. Найбільшою з них є перша: „О опрѣснѣкахъ и баранку, яже вмѣсто тѣню Іудеамъ на врѣмя узаконено было, образующе сими Христово волное страданіе и распятіе, еже за прегрѣшенія наша. И о истинномъ причастіи божественного тѣла Христова и животворяща крови его“ (800—838). Стаття поділена автором на дві частини (800—819 і 819—838). В першій з'ясовується різниця поміж хлібом та опрісноком і за допомогою євангельських і ин. текстів доводиться, що таїнство необхідно творити на пріснѣм хлібі, а не на опрісноках. Цікаво відзначити полеміку з Скаргою (810—812). Друга частина (819—838) містить звер-

тання до православних разом з критикою „латинян“. Різними аргументами доказується правдивість точки погляду православних. Доводи, що маються в цій статті, мають такий самий характер, як і доводи першої частини.

Далі знаходимо оттакі статті: „О суботнѣмъ ихъ постѣ—отъ правилъ“ (838—840), „О возношеніи съвершенна службы, рекше—божественна литургіи, яко не подобаєть всегда творити въ дни святого поста“ (840—844), „О брацѣ, сирѣчь о женитвѣ пресвитеръ и діаконовъ“ (844—845), „О нѣакомъ чистцю, его же Римскыи имянують пургаторіумъ“ (845—853).

Згадані статті—короткі порівнюючи до попередніх, розглянутих нами. Про зміст їх у достатній мірі можна судити з наведених заголовків. П'ятий розділ має заголовок: „О премѣненію дней и празниковъ“ (853—915). Тут автор дає свій осуд і критику календарн. реформи. За допомогою соборних постанов і євангельських текстів Василь Суразький вираховує, коли треба святкувати великдень, і певна річ, обстоює поправність думок прихильників старого календаря. В цім розділі знаходимо покликання автора на „казнодѣя“ Станислава Молодецького (899) й на Гербеста (900)—„самомнимого бого-слова“. Наприкінці п'ятого розділу наводиться пасхалія з короткими поясненнями до неї (911—915).

Шостий розділ (915—938) має заголовок: „О святыхъ храмѣхъ, въ молитву и къ пребыванію имени Господня създаныхъ. И о почитанію святыхъ иконъ, на въспоминаніе богомужнаго въчеловѣченія Спасова написаныхъ“ (915). В першій статті цього розділу (915—917), що має заголовок: „О церкви albo о храмѣ молитвенномъ“, наводиться кілька цитат із св. письма про церкву-храм. В другій статті „О образохъ, рекше о иконахъ“ спростовується думка протестантів, які вважають „образи, въ славу Божию и ку оздобѣ церковней сътворенные, идолами поганскими“. Автор доказує, в чім є різниця поміж поганськими ідолами й християнськими виображеннями. Варт відзначити, що В. С. визнає, що багато предань втрачено й скалічено через церковні не-порядки (932). Письменник уболіває над тим, що малярі святих образів—„сѣделники, тебенники и прочіи кощунники“. Вони малюють образи без належної побожності „на съблзнь многимъ неутверженнымъ и худоумнымъ таковаа творяще“. З цієї причини в „еретиків“ з'являються в руках зайві доводи проти пошанування образів.

Наприкінці книжки Василя Суразького знаходимо коротеньке закінчення. Тут автор підкреслює, між иншим, що все їм викладене—се не самостійна його вигадка; воно складене на основі книжок „божественнаго писанія“. Мало того, наприкінці знаходимо пояснення мети, що її поставив собі автор, видаючи книжку. Метою автора було: зміцнення в правовірстві чад православної церкви, які ще не зведені з путі істини римською проповіддю. Далі Василь Суразький просить читачів виправити помилки, які знайдуться в книжці його, й виявити їх, „не съ яростію и гнѣвомъ устремляясь, но яко благоутробнии милостію“ (938).

Як видно з огляду змісту, „книжиця“ являє собою збірку більш-менш механічно розташованих статтів полемічного змісту. Такий характер твору цілком з'ясовується з становища православної науки в епоху перед унією 1596 року. До моменту виходу в світ „книжиці“ православні осередки Польсько-Лит. держави не спромоглися ще дати письменників, твори яких позначалися-б рисами

справжньої поправної шкільної освіти й відбивали-б найновіші вимоги тодішньої науки. Серед православних попередників Василя Суразького ми не стрічаємо письменника, що міг би зосереджувати в однім планово складенім богословським трактаті всі найважливіші питання релігійної полеміки. Лише такий по-європейському освічений богослов, як П. Скарга, міг виконати цю роботу. В своїй книжці „О jedności kościoła Bożego“ він прикладає нових способів викладу, робить це надзвичайно вдатно й стає дуже скоро на чолі тодішнього польського письменства, як найкращий виразник тогочасних ідей у літературній формі. По православних школах дидасками були в тих часах або Греки, що мало знали місцеву мову й умови життя, або люди, що виховувалися на основах, які давно вже пережили свій вік. Василь Суразький, як видно з писань його, безумовно належав до старого періоду православної вчености й був тільки досить добре читаною в „писаннях“ особою. „Книжиця“ його дуже нагадує старі збірники. Як і ці збірники, з одного боку являє вона собою більш-менш механічне сполучення мало пов'язаних між собою статтів; але з другого боку уважніше вивчення показує, що автор „Книжиці“ зазнав і деякого впливу нових методів викладу. В нього, наприклад, можна помітити деяку плановість в розподіленню матеріалу. Свою „Книжицю“ поділяє він на шість розділів. Кожен розділ має свою тему й складається з кількох статтів, об'єднаних одною спільною для всіх їх думкою (напр., статті 2-го відділу—про походж. д. св., третього—про главенство папи і т. п.). Як буде видно з наступного, деякі статті позначаються стремлінням автора до певної самостійности й оригінальності викладу й відбивають на собі методи, що панували в тих часах у письменстві.—Перші сторінки „Книжиці“ містять, звичаєм того часу (Скарга, Гербест і інші письменники), докладний оглав, що в нім переказується зміст книжки.

Деяку послідовність можна помітити в самім порядку розділів. На початку збірника знаходимо розділ „О единой вѣрѣ“. Очевидячки, автор вважав, що статті цього розділу мають загальне значіння для всієї книжки й являються ніби вступом до цілого трактату. Пригадаймо тут, що й Петро Скарга (в кн. „О jedności kościoła Bożego“) загальних питань торкається теж на початку своєї праці.

На другому місці Василь Суразький уміщає розділ про походження д. св. і робить це не випадково. На його думку, це „умышленіє“ латинян є „надъ всѣ ереси главнѣйшее, отъ него же всѣ иншыя ереси прозябають“. „Отъ всѣхъ ересей главнѣйшаа—еже и отъ Сына исхождение Духу святому привлащати“.

На третьому місці вміщений відділ про главенство римського папи. Питання це далеко меншої ваги ніж питання про походження д. св. Проте воно являється одною з найголовніших точок, що розбили одність церкви. Ставлячи питання про походження д. святого на третьому місці, Василь Суразький, треба думати, робив це цілком свідомо.

Четвертий і п'ятий розділ присвячені неважним, порівнюючи до попередніх, питанням. Тут говориться про опрісноки й про новий календар.

Нарешті на шостому місці ставить В. С. розділ: „О святыхъ храмахъ, въ молитву и къ пребыванію имени Господня създанныхъ. И о почитанію св. иконъ...“ В цім розділі автор полемізує з протестантами. Як ми знаємо, протестанти не були великими ворогами православних; полеміка з ними велася досить м'яко. Отож цілком зрозуміло, що їх

„єресям“ відведений останній розділ трактату. Отже бачимо, що в самім порядку розташування розділів „книжиці“ помічається певна послідовність. Самі-ж відділи приточуються один д'одного досить механічно. Василь Суразький не в силі самостійно викласти плоди своєї вчености й читаности, не може логічно звязати й сполучити відділи свого трактату й не спромігся досягти тої міри досконалости, якої сягали найкращі єзуїтські письменники його часу. З цієї причини взагалі твір його має характер збірки.

З історії розвитку польського письменства можна судити, що „Przedmowa“ з'являється там необхідною частиною більшости творів епохи. Є вона й у „Ключѣ царства небесного“ Гарасима Смотрицького. Також і Василь Суразький на початку свого трактату вміщає „Предисловіє“. Відноситься воно до всього збірника, але головню до першого його розділу.

Перший розділ книжки „О единой вѣрѣ“. Джерела першого розділу „книжиці“ відшукати важко. В письменстві з часу до виходу в світ кн. „О единой вѣрѣ“ мало відомо нам місць із подібним змістом матеріалом. Розглядати-ж перший розділ, як самостійний твір, не зважуємося, бо письменник має великий нахил до запозичення, подекуди навіть дослівного. Та й сам він гордує з своєї несамотійности, боячись обвинувачення в „єресі“, й у декількох місцях своєї праці підкреслює, що пише „не отъ своихъ умышлений“ (стор. 664), а „отъ божественныхъ писаній избравши“ (937).

Василь Суразький мав напевне якесь поки-що невідоме нам джерело, звідки запозичив зміст статтів першого розділу. Можливо, що невідомий нам твір Мотовила в деякій мірі вплинув на „Книжицю“. Рівно-ж невідомо, яке відношення до твору В. Суразького має видання з заголовком „О единой вѣрѣ“, надруковане в Острозі р. 1583-го (?).

В рукописнім збірнику 1580 р. находимо пояснення одної з думок, що зустрічається також і в першім розділі кн. „О единой вѣрѣ“ й складає найголовнішу тезу його. Наприкінці рукопису читаємо: „Церковь римскую Латина матерью зовутъ—слыши, что Михея пророкъ рече: отъ Сиона изыде законъ, и слово Господне изъ Єрусалима, а не рече отъ Рима. II Іоаннъ Дамаскинъ, учитель церковный, воспѣвая глаголетъ: Радуйся Сионе святыи, мати церквамъ, Боже жилище, ты бо приять прежде оставленіє грѣховъ въскресенія ради. Видиши ли, не звали святіи Римское церквы, але Иерусалимскую“.

В першім розділі „книжиці“ багато можна підшукати подібних цитат із св. письма. Як бачимо, думка В. С.—го про першенство Єрусалиму над Римом, про те, що віра й закон вийшли з Єрусалиму, а не з Риму, не була новою для літератури того часу. Можливо, що наш письменник мав перед собою вже готовий твір з питання „о единой истинной вѣрѣ“, використав його, або може навіть цілком чи то з незначними редакційними поправками включив його в свій збірник.

Василь Суразький виходить в своїм трактаті (в I розділі) з думки про „єдину віру“ й про єдину главу церкви Ісуса Христа й нарешті приходить до висновку, що християнин повинен триматися тої віри, що вийшла з Єрусалиму. Петро Скарга в істоті речі виходить з тих самих міркувань, але вони ведуть його до думки про главенство папи—намісника Христова на землі. Такого роду рівноставлення першого розділу з твором Скарги дозволяє нам припустити, що він звернений головню проти кн. Скарги „O jedności kościoła Bożego“.

Другий розділ книги „О единой вѣрѣ“. В другім розділі „книжиці“ з'ясовується питання про походження духа святого. Єзуїти в своїй усній і літературній полеміці надавали цьому питанню надзвичайно великої ваги, як одному з найбільших і найважливіших питань, що служили точкою розходження поміж православною й католицькою церквою в царині християнської догматики. Православна рукописна література України-Руси в питанні про опрісноки, про главенство папи й т. и. мала далеко більше полемічних творів, ніж у питанні про походження д. св. і від сина. Оригінальні й перекладні православні полемічні твори здебільшого обмежувалися на коротеньких увагах про цю „єресь“. Київ.-Мих. збірник р. 1675 (список з рукоп. XVI в.) містить у собі тільки одну статтю з питання про походж. д. св. Вкажемо ще уривок із спору патр. Германа з міноритами: тут знаходимо цитати з писань багатьох отців церкви (Афанасія, Діонісія, Ареопagitа, Григорія Нисського і ин.), що їх наведено для доказу на правдивість науки православної церкви що до цього питання¹⁾. Уривок цей знаходимо в рукопису Р. П. Б. в Ленінграді 1580 р.²⁾. Суперечку патр. Германа находимо й у ранішій рукопису — XV в.³⁾. Все це рукописні твори. Книжки вчених єзуїтів вимагали друкованої відповіді. Року 1588 з боку православних зроблено було дві спроби дати єзуїтам відповідь: в Острозі видано було „Исповѣданіе о исхожденіи Духа Св.“ (див. Каратаєвъ, „Описаніе сл. - р. книгъ...“) й „книжицю“ Василя Суразького (другий відділ її присвячений питанню про пох. д. св.). Автор „книжиці“ двічі посилався на єзуїтських письменників—ув одному разі критикує він Петра Скаргу, а в другому—Б. Гербеста. Серед рукописних книжок важко йому було знайти підходящий матеріал, а для написання оригінального трактату треба було мати більшу освіту, а може бути й сильніший талант. От чому Василю Суразькому прийшлося звернутися за джерелами до чужоземної літератури.

Свій виклад він, звичайно, починає передмовою, де між иншим указує, звідки запозичений їм зміст усього відділу. Наприкінці передмови читаємо: „Не отъ своихъ умышленийъ, но отъ нѣкоихъ трудолюбныхъ старецъ въ духовномъ любовмудріи въспитанныхъ, паче же Максима инока святаго Аeonскыя Горы сожителя (онъ же отъ божественныхъ писаній и отъ святыхъ богоносныхъ отецъ вселенскихъ учителей избравши, будучи у православнаго государя великаго князя московскаго, написалъ противъ такового суемудрія нѣкого Николаа Нѣмца, съ котораго писанія его и мы, Божією помощію, иже слѣпыя просвѣщающаго и младенца умудряющаго, елика сила въкратцѣ избравши, здѣ написахомъ“ (664—665). — Як бачимо, сам В. С. указує чужоземне джерело своєї статті. Покликанням на Максима Грека він бажає попередити всілякі напади супротивників і обвинувачення в неправовір'ю.

„Предисловіє“ до другого розділу (662—665) напевне написане було по написанні основної частини. Про це свідчить, опріч наведеної нами допіру цитати, весь зміст „Предисловія“. Саме воно написане на основі головної частини другого відділу. Наведемо напр. ось таке місце з „книжиці“ (другий відділ): „Не разумѣють бо тѣлесные духовному, и не могутъ видѣти отъ грубости тѣлесное духовныхъ поступ-

¹⁾ Див. „Чт. въ Общ. Ист. и Древн. рос.“. Январь—мартъ 1879 г., ст. А. Попова „Обличительныя списанія противъ жидовъ и латинянъ“.

²⁾ Див Попов.—Истор.-литературный обзоръ др.-рус. полемическихъ сочиненій XI—XV вв., М. 1875, стор. 156.

ковь его“ (663). В головній частині другого відділу ми зустрічаємо цю думку кілька разів (стор. 676, 677).

Скарги Василя на „геометрійські образования“ також зустрічаються в головній частині й запозичені автором з листування Максима Грека. Те-ж можемо сказати й про деякі цитати з св. письма, що їх стрічаємо в „Предисловію“.

Використання писань московського письменника, як джерела, на Україні було з'явищем дуже виняткового характеру й може здаватися незрозумілим при значній відчуженості й віддаленості України від Московії. Мова московського народу в XVI в. вже надзвичайно сильно віддалилася від української й мало була зрозуміла на далекий Литві й на Україні. „Проста мова“ сильною цівкою входила навіть в богослужбові церковні книжки, в євангельські тексти, в біблію й т. н. Український читач звик був до своїх книжок і мало розумів також і літературну мову письменників Московщини (церк.-сл. з домішкою московських особливостей). Відомо, що на самій Україні дуже скоро виникли гострі протести проти внесення в богослужбові церковні книжки місцевих українських особливостей (І. Вишенський). Елементи живої народної мови остільки, значить, сильні були в церковних книжках, що навіть викликали серед деякої частини книжників українських побожні сумніви. Діло дійшло до того, що знавців „словенської“ мови дуже трудно було знайти на Україні.—Кн. Андрій Мих. Курбський скаржиться: „Аще и добуду съ Грецимъ умѣющаго, або Латинскимъ; но словенскій не будутъ умѣти“¹⁾. Один польський історик, бажаючи вказати прикмети надзвичайної вченості Г. Смотрицького, каже (про нього), що він був „umiejętny w języku słowiańskim“²⁾. При таких умовах важко було-б сподіватися, що твори московських письменників зможуть собі придбати на Україні особливої популярності.

Єдиним, можна сказати, винятком являється Максим Грек. Популярність його сягала далеко за межі Московської держави. На Україні твори Максима Грека поширені були в списках. За доказ цьому служить, наприклад, те, що в рукописнім зб. поч. XVII віку (списанім із списку XVI ст.) Київ.-Мих. Златов. Манастиря (№ 1656) мають ся витяги з деяких писань Максима Грека. Року 1584 в Острозі надрукована була брошура, що містила в собі статтю Максима Грека „О крестномъ знамені“³⁾. В „книжиці“ 1588 р. в переробленім вигляді вміщені листи Максима Грека. Пізніш (р. 1619) ми зустрічаємо окреме видання цих листів. Як бачимо, православне суспільство на Україні виявило надзвичайну цікавість до творів Максима Грека. Причина цьому полягала безумовно в широкій славі Максима Грека як письменника й у високій літературній і богословській стійності його писань. Можемо одначе вказати й деякі, до певної міри навіть другорядні, умови, що сприяли переходові писань Максима Грека в Польсько-Лит. державу.

Великого значіння набирає в данім разі те, що виходці з Московщини, які перебували в Польсько-Лит. державі, дуже високо цінували твори Максима. Не будемо наводити тут всім відомих слів кн. Курбського про Максима Грека, що не раз уже цитовані були

¹⁾ З листа до одного з учнів ст. Артемія, див. „Сказанія кн. А. Курбскаго“, стор. 257.

²⁾ Див. К. Харлампович, „З-р. правосл. школы“, стор. 263.

³⁾ Див. Каратаєвъ, „Хронол. росп. слав. книгъ напечатанныхъ кирил. буквами 1491—1730 г.“, № 84.

в науковій літературі. В листі до одної особи кн. А. Курбський радить читати „другій отвѣтъ Максима Философа супротивъ Николая Нѣмца во эпистолѣи, писанной до разумнаго Ѳедора Карпова, ему же начало“¹⁾. У власних князя Курбського творах вплив Максима Грека позначається дуже сильно. Вкажемо, напр., його відому „Історію Флорентійскаго Собора“, що поширена була серед православних у рукопису. В своїм листуванню Курбський любить говорити про „силлогизмы“, про „еретическіе бредни“ єзуїтів, безумовно відбиваючи в цьому вплив свого духовного навчителя.

Старець Артемій і московські друкарі (Ів. Федоров і Петро Мстиславець) теж могли сприяти поширенню творів Максима Грека серед православного суспільства України. Свое „Слово о поклоненію иконъ“ ст. Артемій писав, як здається, під сильним впливом Максима Грека. Літературна діяльність і листування, що позначаються явним впливом М. Грека, підготовляли ґрунт для прийняття ідей московського письменника, а особиста рекомендація московських діячів сприяла поширенню самих творів Максима Грека поміж православним суспільством на Україні.

Багато перебувало в ту пору в Польсько-Литовській державі афонських манахів-Греків. Були вони також і в резиденції кн. Курбського—в Острові. Як-раз у той час одним із найповажніших отців церкви в афонських Греків був Діонісій Ареопагіт. Максим Грек свої листи проти Миколи Німчина писав під сильним впливом писань Діонісія Ареопагіта й наводить із них багато цитат. Отже ясно, що зміст цих листів знаходив на Україні особливо сприятливий ґрунт. Та й крім того в листах Максима Грека проводилися ті-ж ідеї, що панували в тих часах у польським письменстві. У Соколовського, напр., зустрічаємо ми протест проти гордості розуму людини. Бялобжеський доводить, що в св. письмі не можна нічого додавати або щось виправляти; в августинізмі єзуїтів сильна була думка про неможливість самим лише розумом пізнати істину. Всі ці ідеї як-раз складають основні тези листування Максима Грека, а ґрунт для їх поширення приготований був, як бачимо, раніш.

Все-ж таки не могли-б ми сказати, що твори Максима Грека своїм змістом приступні були для широкого загалу православного українського громадянства. Звичайний читач навряд чи міг вільно читати й легко розуміти важкий, заплутаний стиль Максима Грека. Йому важко було захопитися книжкою, що написана була чужоземною московською мовою та ще й письменником-Греком. Бажаючи задовольнити свої духовні вимоги, тодішній православний Українець мусів був давати перевагу коротшим і приступнішим творам, рідною мовою написаним. Тільки провідники православної освіти на Україні більш-менш вільно могли читати писання Максима Грека й справедливо цінувати вагу й вартість їх у царині православної полеміки.

Підчас завзятої боротьби з єзуїтською проповіддю цілком природньо могла виникнути думка про переробку творів Максима Грека—треба було зробити їх приступними, хоча-б мовою, для широкого кола православних українських читачів. Особливу-ж увагу повинні були звернути на себе в православнім суспільстві України згадані в нас листи Максима Грека, бо в них московський письменник торкається мало розробленого в українським письменстві питання про походження д. св. і від сина. Ми бачим, що кн. А. М. Курбський

¹⁾ Див. „Сказ. Курбскаго“, Вид. II, Устрялова, 1842 г., стор. 302.

радить одному з своїх друзів читати „другий отвѣтъ Максима Философа супротивъ Николая Нѣмца...“ Листів Максима Грека до боярина Федора дійшло до нас п'ять. В двох¹⁾ із них докладно й ясно виражені спростування римської науки про походження духа св. Отже їх саме поклав Василь Суразький у основу другого відділу своєї „книжиці“.

Перший (XII) лист складається з двох частин. У першій викладається думка, що в св. письмі нічого не можна змінювати (235—255—Каз. вид.), а в другій—справедливість православної науки про духа святого потверджується викладом обставин, що при них відбувалися всесвітні церковні собори, соборними постановами, свідощами римських пап і патріархів.

Другий лист (XIII) присвячений докладному й ґрунтовному роз'ясненню непоправности міркувань Миколая Німчина.

Цікаво з'ясувати, як саме використав Василь Суразький листи Максима Грека. Книжка його була призначена головно для православних читачів, але, приймаючи на увагу високий стан розвитку католицького письменства, Василеві Суразькому треба було скласти трактат, що своїм науковим богословським змістом і будовою міг би посперечатися з єзуїтськими „силлогизмами“ й „хитросплетеніями“. Коли б Василь Суразький, бажаючи дати листам Максима Грека місце в своїм трактаті, механічно з'єднав їх і без усяких змін умістив у „книжиці“, то вийшло б надзвичайно непослідовне розподілення матеріялу,—незграбний, невдалий твір. З цієї причини історичну частину автор одсуває ближче до кінця й установлює певну логічну послідовність викладу. Він мав перед собою під час праці, окрім листів Максима Грека, ще й інші джерела. Отже депо, наприклад, деякі цитати, вважає він за необхідне пропустити й замінити їх вставками з другого джерела. Нарешті, взагалі кажучи, виходить такий план трактату: 1) Вступ (662—665). 2) Доказ думки про неприпустимість штучного тлумачення незбагненого, незрозумілого для розуму або яких-небудь змін чи то доповнень до догматів віри. 3) Спростування „єреси“ католицької церкви про духа св.; доказ поправности точки погляду православної науки про духа св. й нарешті свідоща відомих отців церкви що до того питання. 4) Історична частина (715—727). 5) Кінець. Це є загальна й тільки приблизно точна схема укладу й будови другого відділу кн. „О единой вѣрѣ“.

Стремління Василя Суразького розташувати свої аргументи за певним планом, додержуватися певної системи в викладі знаходиться в тісному звязку з вимогами, що в той час ставилися до богословських трактатів. Наслідування польських письменників Ціцеронові дисциплінувало думку й вимагало додержуватися при викладі певної схеми. Школа єзуїтів багато змінила в польськiм класицизмі, але також вимагала послідовности в викладі, простоти й ясности. Твори католицьких письменників були Василеві Суразькому відомі, на доручах, як можна думати, він був присутнім,—отже, дякуючи цьому, зміг він у власних писаннях прикласти й використати на практиці те, що набуто було досвідом. До Василя Суразького певну планомірність у викладі зустрічаємо ми в Гарасима Смотрицького, але в автора „книжиці“ вона сильніша. Закінчивши „Предисловіє“, В. С. по²⁾

¹⁾ Сочиненія преподобнаго Максима Грека. Вид. Каз. Дух. Акад. Казань, 1859, XII, стор. 235—266; XIII, стор. 267—323.

чинає статтю про походження духа св. такими словами: „Глаголетъ Максимъ въ своихъ списанихъ...“ По цих словах можна-б було сподіватися більш-менш точної передачі тексту посланій Максима Грека. Одначе з порівняння статтів Василя з листами Максима Грека бачимо, що острозький богослов виявляє свою оригінальність не лише в плані викладу, але й у багатьох особливостях та в відхиленнях від тексту Максима Грека. Цілком докладну уяву про зміни, котрі зробив В. С.—ий, використовуючи листи Максима Грека, могли-б ми виробити лише тоді, коли мали-б під руками той список їх, яким користувався Василь Суразький. В виданню Каз. Дух. Акад. листи Максима Грека передруковані з „Кирилової книги“. Чи можна бути певним, що московські видавці „Кирилової книги“ не користувалися текстом листів Максима Грека, покаліченим вставками й пропусками? Треба думати, що текст „Кирилової книги“ близький до того списку, який мав під руками Василь Суразький. Як-раз саме ті два листи, що ними користувався Василь, були надруковані в одній із друкарень Польсько-Лит. держави окремим виданням коло 1619 року. Порівнюючи це видання до тексту листів М. Гр., що містяться в „Кириловій книзі“, можна впевнитись у повній їх тотожності. Ріжниця між ними полягає лише в тім, що видання 1619 р. поділено на розділи (чого нема в московськім виданню). Наприкінці цього, давнішого видання читаємо ось такі слова: „Православний Читателю! Предлежащее преподобнаго Максима Слово, іако же обрѣтохомъ въ рукописанныхъ, вѣрнѣ любви твоей типографією вручихомъ, и в немъ же любезнѣ и прилѣжнѣ поучайся, и въ благочестіи оутверждайся“ й т. д. (цитую з рукопису Рос. Публ. Бібл. в Лнгр.).

Вже в тих часах Максима Грека вважали за „преподобного“ й обережно ставилися до його писань. На Україні, як бачимо, мусіли бути точні списки листів його про походження духа св. Немає рації думати, що список творів Максима Грека, яким користувався Василь, в скільки-небудь значній мірі відрізнявся від видання, надрукованого коло 1619 р., й видання їх у „Кириловій книзі“. Отже коли ми стрінемо в виданню листів М. Гр., зробленим Василем Суразьким, які-небудь відхилення від первотвору, то з повним правом зможемо їх вважати за вмисні зміни самого автора.

Особливості передачі тексту листів Максима Грека Василем Суразьким. Одною з найголовніших особливостей викладу Василя Суразького являється мова його твору. Вона повна слів та зворотів „простої мови“ й полонізмів, що в сильній мірі нарінули тоді в літературну мову. Не можна одначе сказати, що трактат Василя Суразького про „походження духа святого“ в тих своїх частинах, яким можна знайти відповідні місця в листах Максима Грека, являє собою поправний переклад на українську мову того часу.

В багатьох випадках це дійсно було так. Напр.:

М. Гр. (Вид. К. Д. А.)

держностѣ зѣло и помышляти и глаголити, слово срѣсти хошетъ, Божественнаго Параклита свѣтоизлитіємъ просвѣщаемо: высота бо латинскихъ недугованій, аже между нас и ихъ преграждаетъ, сія есть (239).

толико отстоимъ лукавствовати или новину держати в преданнѣмъ намъ крѣпцѣ исповѣданіи соборныхъ апо-

В. С. (Р. И. Б. VII)

Зухвално бо велми и назбыть смѣло помышляти мовити, преправуючи слово Божественнаго Параклита, свѣта пролитіємъ просвѣщаемо. А то есть властнаа высокость. Латинское хоровы, котораа промежъ нас и ихъ перегороджаетъ (665).

Сего ради толь далеко отстоимъ (34) лукавствовати или выкручати, альбо новину смѣти въ поданномъ намъ

стольскія и непорочныя вѣры, елико и своего живота навѣты помышляти смертоносныя. Вѣмы бо, вѣмы извѣстно, и отъ божественныхъ писаній о семъ извѣстихомся, яко еже подвигнути нѣчто малѣйшее отъ учений вѣры или премѣнити, превеликихъ есть отрицаніе, и жизни вѣчныя отпаденіе (242).

Чесо ради, сіе вѣдуще извѣстнѣ, не прикладаєте сіе во священномъ Евангеліи, да избѣгаєте обличенія, еже оттуду (313).

Передача слів: глаголати, высота, между, еже, или, исповѣданіе и т. и. через—мовити, высокость, промежь, и жь, альбо, визна не—безумовно свідчить про те, що В. С—ий старався перекладати незрозумілі слова літературною українською мовою. Не можна одначе прийти до певного висновку, що стаття про „похождення духа св.“ в „книжиці“ являє собою переклад листів Максима Грека. Одні й ті-ж слова в одних місцях викладу В. С. перекладає тодішньою літературною українською мовою, а в інших—залишає без перекладу, додержуючись оригіналу. Поряд із словами мовити, альбо... ми можемо ще частіш стрінути—глаголати, или и т. и. Рівноставлення спільних місць подекуди виявляє повну тотожність.—В. С. майже дослівно списував з твору Максима Грека, але годі шукати в Василя Суразького цілком бездоганно списаних місць: їх у його творі не знайдеться.

З наведених нами рівноставлень текстів листів Максима Грека й другого відділу „книжиці“ з'ясовуються ще деякі інші особливості передачі автором думок, запозичених Василем С—им із Максима Грека. Нам часто доводилося зустрічати переставляння слів і заміну одних слів іншими. Крім того, могли-б ми вказати ще декілька прикладів переставляння речень.

Важнішими з'являються приклади переказу тексту Максима Грека й поширеного, порівнюючи до джерела, вислову думок. Прикладом вільної передачі думок Максима Грека може бути тлумачення слів св. письма—„Примѣте духъ святъ“. Текст листів Максима Грека де в чому погоджується.

М. Гр.: и примите Духъ Святъ; аще нѣкоимъ оставите грѣхи, отпустятся имъ и прочая. Се даръ духовенъ, ово убо достоинство имѣя грѣховъ оставленіе, овъ же бѣсовъ гонителенъ и недуговъ исцѣлительнъ познавается. Яко убо дары бѣша отчасти, отъ исполненія Спасова истекшія, о нѣкоемъ дѣйствова время показующи а не испущеніе составное Духа отъ Сына являюще яко латыни хошуть, явѣсть отъ иныхъ многихъ, и наипаче отъ нихже видится ни единому до толѣ грѣхи оставивше, но и паче противно бѣгающе и скрывающеся, страха ради іудѣйскаго; не бѣша бо еще вышнюю силою совершеннѣ оболочени сего ради и ловитвѣ рыбѣ нѣцци обратишася, Спасовыхъ повелѣній мало

крѣпче вьзнаю соборное апостольское непорочное вѣры вносити, яко власнаго своего живота навѣты надъ преданіе помышляти смертоносныя.—Вѣмы бо, вѣмы извѣстно, и отъ божественныхъ писаній о семъ упернихомся, и жь если што порушитъ малѣйшее отъ учений вѣрѣ, или премѣнить—превелихъ есть отрицаніе и вѣчнаго живота отпаденіе (667).

То для чого, вѣдаючи то доводне не прикладаєте вь священномъ евангеліи еже и отъ Сына, да убѣгнете обличенія, имже отъ писанія евангельскаго (709).

В. С.: „примѣте Духъ святъ“, а то слово горѣ и доле предлагаючи усилюють тимъ свое суемудріє ствердити—и отъ Сына Святому Духу исхожденіе прикладающе (аще бо, яко латини глаголють, отъ дуновения Христова апостоли приняли Духа Святого),—то почто во время то не глаголали розными языки? Но, страха ради Іудейска, скрышся и бѣгуны бѣша? тѣмже нѣцци на первое художество паки кѣ ловитвѣ рыбѣ обратишася. Въ день же тѣй отъ воскресенія Христова пятьдесятный (зв. 58) егда даръ Духа Святого видоме у огненыхъ языкахъ изліася на нихъ, всѣми языки глаголаху величія Божія, якоже Духъ дающе провѣщевати имъ. И смѣлы и безбоязнені явишася.

нѣчто презрѣвши, и не по шестви́и божественного Параклита си́цево что пострадаша, но оболкшеся неодолимо́ю его́ силою соверше́ннѣ, со дерзнове́нїемъ устремишася по всей вселеннѣй, аки льво́ве, о силѣ́ надѣюшеся, или орли крилати (272).

Тут Василь Суразький виявляє настільки добре розуміння питання, що, лише подекуди дотримуючись джерела, може вільно передавати свої й чужі думки. В цьому допомагає йому власне бажання спростувати помилки супротивників і власний досвід українського діяча, учасника диспутів з „латинянами“. Ще приклад:

М. Гр.: Не по мнозѣ́ же спедѣ́ похулитѣ́ паки самѣ́, а не инѣ́, дѣтскую́ сію́ нарица́я зѣ́ло праведнѣ́: како́ бо не играющихъ́ паче́ си́цева, ниже́ еи́лософствующихъ́ достойна́ наречетѣ́ кто,—еже́ бо кругомъ́ отъ́ точки́ и вре́мени начина́емымъ́ и рукою́ челове́ческою́ и кружаломъ́ опису́емымъ́ Бо́жїе безначальное́ и необразуемое́ добрѣ́ и приличнѣ́ глаго́лати знаменова́тися. Кто́ бо мудрѣ́ствуя, не по́смиѣетсѣ́ и ко́ обрѣ́тателю́ сихъ́ въ́ лѣ́поту́ си́це речетѣ́: о́ челове́че! аще́ весьма́ изво́лил є́си не пови́новатисѣ́ истинѣ́ и преда́вшимъ́ ту́ пре́же тебе́ и насѣ́ божественнымъ́ мужемъ́ и вѣ́рнымъ́ божїимъ́ рабомъ́, но образо́мъ землемѣ́рнымъ́ и лестнымъ́ учене́мъ паче́ прилѣ́плятисѣ́ избо́лил є́си,—почто́ поне́ отъ́ самыхъ́ твоихъ́ лю́бимыхъ́ не учи́шисѣ́ истинѣ́, но в́сихъ́ беззаконству́еши и треуго́льного есте́ства нуди́шисѣ́ развраща́ти? (299).

Сполучивши тут два речення в одно, В. Сур—ий робить ще перегрупування слів. В результаті крім того виходить ще скорочення тексту Максима Грека. Випадки переробки тексту М. Гр.; подібні до наведеного, не можна розглядати виключно як прості вставки або пропуски. Треба мати на увазі, що вчений Грек був на Московщині чужоземцем. Мова його могла показуватися темною навіть освіченому чительникові Московщини. Василь Суразький, працюючи коло тексту листів М. Грека, як здається, поклав своєю метою ясніш висловити думки Максима Грека й зробити їх приступнішими для українських читачів. Деколи залишає він текст джерела без змін, деколи перекладає незрозумілі слова, скорочує довгі періоди й узагалі старається ясніш викласти думки.

Зустрічаючись із чужоземними словами, Василь перекладає їх на українську мову, при чім часом наводить кілька рівнобіжних значінь їх:

М. Гр.: Но и въ́ газофила́кіи́ святы́хъ́ апосто́лѣ́ (265).

Како́ убо́ не явственнѣ́ лжутѣ́ глаголю́щїи, не подви́гнути́ ничто́ же́ отъ́ божественна́го евангелї́я. и́же то́ль грозную́ и висо́кую до́гму отъ́ Христа... (245).

Тѣ́мже́ и ме́жи по́ганы, я́ко овечкы́ ме́жи волкы́ дерза́ющїи, ќтому́ вже́ не боя́лисѣ́ отъ́ убива́ющихъ́ тѣ́ла (690).

В. С.: Кто́ благому́дрѣ́ствуя не по́смиѣетсѣ́ сему́ дѣтскому́ ихъ́ игранїю́, еже́ кружаломъ́ и очертѣ́нїемъ́ челове́ческіа́ руки́, Бо́жїе безначальїе́ опи́сующимъ́; и землемѣ́рнымъ́ образо́ванїемъ́, и прочымъ́ лестнымъ́ учене́мъ прилѣ́пляющымъ́ паче́, неже́ли истинно́му богосло́вію о́ Свято́мъ́ Ду́сѣ́, отъ́ са́маго́ Христа́ Спа́са на́шего́ извѣ́щеному́, и отъ́ божественныхъ́ уче́никъ́ и апосто́лѣ́ его́ утврѣ́женому́, и отъ́ такѣ́ мно́жества́ богоносныхъ́ оте́цъ́ и прочы́хъ́ (69) святы́хъ́ неостѣ́нно́ соблю́даему́, и отъ́ всѣ́хъ́ правове́рныхъ́ во вѣ́чныя́ роды́ соде́ржимому́... (700).

В. С.: Но и въ́ газофила́кіяхъ́, рекше́—въ́ схованю́ или́ въ́ ска́рбѣ́хъ́ церквї́и́ святы́хъ́ апосто́лѣ́... (721).

Сего́ ради́ (зв. 36) не́ я́вно ли́ лжю́ съставля́ють глаголю́щїе́ и́жѣ́ ниче́го не́ пору́пили отъ́ божественна́го евангелї́а. А́ то́ль грозную́ и висо́кую до́гму, сирѣ́чь́ уче́нїе, отъ́ са́маго́ Спа́са Христа́ (670).

раздираемъ лють діалектическими
нужами и софисмами стязася
(249).

раздираемъ лють діалектическими
усилованими и соизматы, си-
рьчь злочитръствы, препи-
раемся. (673).

Надзвичайно цікаво було-б довідатися, чи знав Василь чужо-земні мови. Приклади свідомого вживання грецьких слів подибуються досить часто в „книжиці“ (див. вище навед. приклади). Можна вказати їх іще в „Псалт. съ Возсл.“ 1598 р.—Тут, напр., стрічаємо слово *ἀνδροπος*. Острозька школа, в якій Василь Суразький був напевне за вчителя, була під сильним грецьким впливом. Грецькі дидаסקали запрошувалися до Острогу для викладання й, напр., автор „Перестороги“ просто каже: „Не новина отъ часовъ давнихъ бывати грекомъ у Острогу...“ З усього цього ясно, що грецьку мову В. С. напевне знав. Припускаючи, що він був учителем у Острозі, мусимо також припустити й це. Навряд чи міг-би В. С. бути дидаскалом у школі, не знаючи грецької мови.

З інших мов, як це видно з попереднього, письменник знав і володів мовою польською й добре розумів мову московську (літературну) того часу, у якій елемент ц.-сл. в тих часах був надзвичайно сильний.

Цитати з св. письма передає В. С. не завжди точно. Окрім незначних відхилень од тексту Максима Грека, що до цього можна вказати й досить вільне обертання з словами св. письма. Для прикладу наведемо ось такі слова ап. Павла.

М. Гр.: блюдитесь, да никто васъ будетъ прельщая философією и тщетною лестію, по преданію челоувѣческому, по стихіямъ міра, а не по Христѣ (246).

В. С.: Стережетесь, абы кто Васъ не былъ крадоводя философією и прожнею зрадою, водлугъ вымысловъ или уставъ челоувѣческихъ, по оставленіемъ свѣта сего, а не по Христѣ (671).

Наколи ці слова точно перекладаються автором „книжиці“, далші, що стоять поряд і являють собою цитату з послання того-ж апостола до Галатів, наведені ще точніш:

Но аще мы, или ангелъ съ небесе благовѣститъ вамъ паче, еже благо-вѣстихомъ вамъ, анаема да будетъ; якоже предрѣхомъ, и нынѣ паки глаголемъ, аще кто благовѣствуетъ паче, еже пріясте, анаема да будетъ (246).

Но аще мы или ангелъ съ небеси благовѣститъ вамъ надъ то, што есмо благовѣстити вамъ, анаема (38) да будет, якоже предрекохомъ, и нынѣ паки глаголемъ, если кто благовѣститъ надъ то, што есте приняли, анаема да будетъ (671).

Вкажемо ще цитату з творів Івана Золотоустого. Він переданий в „книжиці“ досить вільно.

Яко убо видѣ, глагола, конмже чиномъ, умолча; приємлю глаголемая а не тонцѣ испытая умолчаная. Разумѣю откровенная, не истязая сокровенныхъ (248).

Яко убо видѣлъ пророкъ, сіе (зв. 39) глаголетъ, а которымъ способомъ видѣлъ, то замолчалъ. Приімаю глаголаное, а не подробну роспытую замолчаное; разумѣю открытое, а не допываючися скрытыхъ (672).

Всі розглянуті в нас приклади дають нам змогу впевнитися, що особливості української літературної мови запроваджені Василем Суразьким також і в цитати з св. письма.

Одначе не мало знайдеться й таких цитат, що передані цілком згідно з первотвором, коли не приймати на увагу таких змін у тексті, як заміна слова „показано“ словом „указано“ й т. и. Напр. цитата з творів Діонісія Ареопагіта:

да держимъ яже божественнѣ намъ отъ божественныхъ писаній показана

Да держѣмъ, рече, яже божественнѣ намъ отъ божественнаго писанія ука-

суть, зане всяко даяніе благо и всякъ даръ совершенъ свѣше есть сходя отъ тебе Отца свѣтовъ... (250).

зана суть. Зане всяко даяніе благо и всякъ даръ свершенъ свѣше есть сходя отъ Отца свѣтомъ... (674).

Як бачимо, взагалі цитати мало відрізняються що до мови від інших запозичених у Максима Грека місць другого відділу, понайбільше вони дізнали на собі такі-ж зміни.

Видима річ, на цитатах могло відбитися власне знання автором книг св. письма по українських виданнях. Одначе важко припускати, що, зустрічаючись із цитатами з св. письма, В. С. у кожному випадку наводив справки по своїх книжках.

Вказаними рисами не вичерпуються особливості праці В. С. Є ще й інші, що характеризують відношення його до матеріалу й сильно змінили первісний вигляд листів Максима Грека.

В багатьох місцях можна вказати маленькі пропуски й вставки—слів, сполук слів і речень. Напр. М. Гр. 289 = В. С. 733. Тут маємо опускання таких слів: къ симъ, отвѣщаеъ, ему, въ Византию, собрану... Вставлені: якоже, съ. Порівн. ще стор. 280 М. Гр. = 692 В. С.

Нижче зустрічаємо, напр., вставлене В. С. речення: „ино бо есть царь, ино же даръ царскій“, що правда, зустрічається воно й у Максима Грека, але в другім місці (693).

Вкажемо ще декілька окликів, уміщених В. С.—им на полях. Напр. „Аристотеля отъ Христа вѣрнѣйша Латини мнятъ“ (671), або—„раздирають ризу церкви діалектическими нуждами“ (673). Такі оклики показують, як щиро ставився автор до своєї праці й як захоплювався полемікою.

Загальний вигляд листів Максима Грека особливо змінився під пером Василя Суразького дякуючи опусканню й зміні тих місць, що мають особистий характер. Звороти до Федора й Николая Василь Суразький опускає, залишаючи тільки той матеріал, що має богословське значіння. Замість зворотів до згаданих осіб у творі Василя находимо відповідні звороти чи то до православних християн, чи то до „латинян“. Наведімо приклади.

Зри, честнѣйшій мужю! како блаженный... (247).

Сія есть вся премудрость чюдного Николая (299).

Слышиши ли, како сей блаженный уразумъ (304).

Смотрѣте извѣстно, како божественный... (671).

Сія есть вся премудрость пречудное Латыны (700).

Слышите ли, како сѣй блаженный уразумъ (704).

Подекуди опускання імени Николая й Федора скидається на просте викреслення, так що авторіві не доводиться змінювати навіть попереднього й наступного тексту.

Равно триугольный образ сей, Отець, Сынъ, Духъ, отъ прочихъ избравъ Николай аки паче иныхъ... (298).

Равно триугольный образъ сѣй якобы межѣ всѣми иншими (699).

Важко безпомилково визначити причину кожного опусту. Не про всі розумування, серед яких подібуються імена Федора й Николая, можна сказати, що пропущено їх тільки для уникнення елементів, які мають особисте значіння. З прикладів могли ми впевнитися, що такої мети автор міг досягти за допомогою простого викреслення зайвих, на його думку, слів. Частина великих опускань безумовно пояснюється бажанням скоротити матеріал джерела.—В „Предисловію“ до статті „О исхожденію Д. Св.“ Василь Суразький указує джерело всього відділу й зауважує: „елика сила въкратцѣ избравши,

здѣ написахомъ“ (665). Максим Грек, як це цілком зрозуміло в листуванні, одну думку часом повторює кілька раз, надто довго з'ясовує її. Зустрічаючи такі місця в листах М. Гр., В. С—ий, без особливої втрати для своєї праці, міг багато пропускати. Стремлінням скоротити матеріал джерела можна пояснити напр. опускання критичних уваг Максима Грека з приводу пояснення догмату троїчності.—„Латиняни“ для пояснення його вживали аналогії з геометричними фігурами, що з боку погляду Максима Грека—неприпустимо¹⁾. Ця думка вище докладно була висловлена,—отже В. С. вважав зайвою річчю знову повторювати її. Тим-же²⁾ пояснюється й ряд пропусків розумувань М. Гр. про неприпустимість і неможливість спроб за допомогою одного лише розуму збагнути „таємниці“ віри.

Можна вказати також ряд уривків, пропущених Василем через те, що мали вони значіння виключно тільки для особи, з якою М. Гр. листувався³⁾.

Нарешті зустрічаються пропуски, що їх не можна пояснити одним лише бажанням автора уникнути повторень. Можливо, що ці, різного розміру, уривки не подобалися авторові, показувалися йому незрозумілими чи то зовсім зайвими⁴⁾.

Коли порівняємо виклад історичної частини другого розділу „книжиці“ до відповідного місця листа Максима Грека, то зможемо впевнитися, що В. С—ий багато пропускає в данім разі й таким чином згущує факти⁵⁾. Виключення з листів Максима Грека всіх особливостей особистого листування в корені змінило форму творів московського письменника. В. С. потрібний був лише зміст джерела—він надає думкам Максима Грека форми богословського трактату, намагається наслідувати звичайні в тих часах зразки полемічних творів. Той факт, що Василь Суразький, пишучи статтю про походж. д. св., по-своєму змінює план листів М. Гр., вільно виправляє й перероблює багато місць джерела, виявляє в нім досить досвідченого письменника. Взявши на увагу те, що праця В. С. була одним із перших у тих часах творів, можемо сказати, що це був не який-небудь „учень академії Острозької“ (Р. И. Б., IV, стор. 1053, так називає Іпатій Потій Клірика Остр.), чи то „неумѣлый жекгляръ“⁶⁾, а „свій чоловік“ у царині літератури.

Твір його показує, що він був читаний і знав чимало православних полемічних творів, переважно рукописних. Частина їх знайшла

¹⁾ Див. вид. тв. М. Гр. Каз. Дух. Акад., ч. I, стор. 299: „троеугольный бо сей и прямоугольный... „до-коя нужда есть исповѣдати, яко...“ (300). У В. С. нема цього уривку на стор. 700 Р. И. Б., т. VII.

²⁾ „Николай же и иже о немъ“ 253—254 стор. М. Гр. (В. С.—677). Теж—початок листа (XIII) (стор. 267—269). Теж: „о немъ же да отвѣщаемъ вопрошаймъ Николай“ (307 М. Гр.) до „къ симъ же, во еже сходитися“ (309 М. Гр.) ще: 309 стор.—310 стор. М. Гр.

³⁾ Напр., див. почат. (XII) листа М. Гр. 225—238, кінець—270 до поч. 272 стор.; цих сторінок у В. С. немає.

⁴⁾ „Сія суть блаженнаго Златоуста“ 280 до „и вся дѣйствую въ нихъ“ 284; „глаголя, ни самъ себѣ“ 257—до „яко патр. Антіохійскій Іоаннъ“ (257) (В. С. 717 стор.) „Духа глаголетъ Сына своего“... 290 до „отвращающесе, яко отъ единого начала“ (291 кін.). У В. С. 734 стор. „Иже бо не убоястеса решити“ (313 М. Гр.) до „явственъ, вѣдуще, яко воистинну“ (314). На стор. 710 В. С. не вмістив цього уривка. Див. „Но не смѣте“...

⁵⁾ „Что сего свѣдѣтельства явственнѣйши...“ 257 до „что же и соборъ четвертый, въ Халкидонѣ...“ 258. В. С. 717. „Что убо къ симъ паки возмогутъ вопреки глаголати“ (263) до „но убо иже послѣ сего Іоанна...“ 264. У В. С. див. стор. 720.

⁶⁾ Там-же, стор. 1051.

собі місце в багатьох статтях кн. „О единой вѣрѣ“. Студіювання другого відділу „книжиці“ виявляє, що листи Максима Грека були не єдиним джерелом його. Вони були лише основою відділу. В. С. знайомий також і з іншими джерелами, мав змогу критично поставитися до доводів Максима Грека, в деяких місцях вносить поправки в розумування московського письменника, часом поповнює виклад значними вставками. Багато доповнень служить лише засобом до відбудування порушеного пропусками звязку в викладі. Не всі вони ведуть до певних джерел—дещо можна вважати за самостійно складене автором. Визначити точно, що саме написав В. С.—ий самостійно, можна було-б лише тоді, коли-б ми знали всі джерела, які використані були їм. Однак наші відомості з історії письменства того часу не дають можливості в повній мірі досягнути цієї мети. Як було вже зазначено, до нашого часу не заховалося багато пам'яток старого письменства XVI—XVII вв.

Цікаво було-б визначити, чим викликані зроблені в Василя Суразького доповнення. Трудно що до цього подати задовольняючу класифікацію доповнень, бо кожне з них має своє самостійне значіння й викликається в звязку з особливими, окремими в кожному випадку, умовами, в залежності від того, де те чи інше доповнення вставлене. Всі взагалі доповнення, беручи на увагу зовнішню прикмету, можна поділити на дві категорії. Одні знаходяться на місці пропусків, другі не мають жадного відповідного тексту в листах Максима Грека. Необхідно в загальних рисах схарактеризувати доповнення обох категорій.

Вкажемо випадок вставки цитати з Іоана Дамаскина, який наводиться для доказу необхідности суворо додержуватися божих законів, відкритих людям через пророків та євангелістів. Ця цитата з І. Дамаскина заміняє неясне посилення Максима Грека на епістолію блаж. Кирила¹⁾.

В іншій місці²⁾ Василь Суразький пропускає ті сторінки листів, у яких доводиться, що дух св. походить від отця, й пояснюються цитати, які католицька церква наводить для доказу справедливости своєї точки погляду. Замість цих довгих розумувань Василь Суразький у відповідній місці наводить цілий ряд цитат із св. письма, що доказують поправність православної науки про духа св. Цитати, що їх наводить Василь Суразький,—звичайні аргументи богословів грецької церкви. Деякі з них можна знайти й у різних місцях листів Максима Грека. Такі-ж цитати в великій числі зібрані напр. в творі: „Отвѣщаніе святаго вселенскаго патріарха Германа священаго собора еґо к посланію отъ папы римскаго фременуремъ и прочимъ, иже с ними Латыномъ“³⁾, що знаходиться в Толст. зб. кінця XIV або поч. XV в. (Р. П. Б.). В статті того-ж збірника „Слово отвѣтное на латину, глаголющихъ, ꙗко святий Духъ от Отца и от Сына исходитъ“ також можна зустріти цитати, які заперечують католицькому тлума-

¹⁾ М. Гр. „якоже глаголетъ блаженный Кирилъ...“ 241 до „толико отстоимъ лукавствовати...“ 242. У В. С.—„яко Іоанъ Домаскинъ научаетъ насъ...“ 667 до „сего ради толь далеко отстоимъ“ (34) лукавствовати...“ 667.

²⁾ „Како убо благостно есть рещи...“ 273 до „свидѣтель достовѣренъ есть“ 278. У В. С.—„аще бо быша отъ дуновения Христова...“ 690 до „но яко Златоустъ глаголетъ...“ 691.

³⁾ Див. А. Попов. Ист.-лит. обз. др. р. полем. сочиненій, М. 1875 г., стор. 156. Заголовок цитуємо з рукопису. В Попова процитований він неоправно.

ченню питання про походження духа св. Рівно-ж—і в статтях збірника 1580 року.

Цікаво відмітити значну подібність ось цих рядків доповнення Василя Суразького до цитати з Атанасія Великого, що подибується в першій з названих статей Толст. зб. к. XIV чи поч. XV в. Цитуємо з рукоп. Р. П. Б. у Лнгр. й з рукопису 1580 р.¹⁾

Тол. зб. Аще бо азъ не иду, оутѣшитель не прїдетъ къ Вамъ. Тѣмъ же оубо ~~явъ~~ ~~ѣсть~~, ~~яко~~ Христосъ ~~ѣще~~ не бѣше отшелъ. Не бѣше дуновеніе се пришествіе оутѣшителя, но даръ благодати духовныя.

В. С.: „Аще азъ не иду, Утѣшитель не прїдетъ къ Вамъ“, тѣмже явно єсть, (зв. 59) яко тогда Христосъ еще не бѣ отшелъ. Сего ради яко глаголы тїи, ихже наричетъ Христосъ, иже Духъ суть, тако и дуновеніе не бѣ пришествіе Утѣшителя, но даръ благодати духовныя, еже отпушати грѣхы (691).

Наведені слова являють собою кінець зробленої Василем Суразьким вставки в текст Максима Грека. Як і всю вставку, його не можна звести до певного твору тої епохи. Невідомо, чи сам Василь Суразький в данім разі самостійно згрупував цитати з св. п., що їх ми в цій вставці зустрічаємо, чи, може, все доповнення запозичене їм з якогось незнаного нам твору. Кінцеві слова, як ми бачили, схожі з словами Атанасія Великого, але ім'я цього отця церкви автором не згадується. Одмітимо ще одну невеличку вставку. В Максима Грека в відповіднім їй місці находимо вп'янення, в яким Николаєві пропонується додержуватися православної науки про духа св... Замість цього в Василя Суразького знаходимо дві цитати з Григорія Богослова.

„Но полезно зѣло єсть,—каже автор,—держатися словєсь премудраго Григорія Богослова, яже противъ еретикъ Македонянь отвѣща вопросившимъ его о происхожденіи Сына и Духа: которымъ способомъ обоихъ бытіе єсть? Имъ же блаженный отвѣща глаголя“ (707; далі слїдує цитата²⁾).

Своєю формою наведений у нас випадок покликання на авторитет, схожий із іншими, що їх багато знайдеться в статті В. С.—го про пох. д. св. Досить буде, коли порівняємо цитовані слова до покликання на тв. Діонісія Ареопакіта (стор. 705: В М. Гр. стор. 305). Василь Суразький взагалі був під сильним впливом маніри писання Максима Грека. Отже й у данім разі, ставлячи на місці пропущеного їм звертання дві цитати з Григорія Богослова, він цим цитатам передпосилає вступні слова, конструкцією та стилістично схожі з відповідними місцями в М. Грека.

В М. Грека в однім місці знаходимо взяте з Іоана Золотоустого тлумачення різних найменувань духа св. Василь Суразький це місце заміняє іншим матеріалом³⁾. Аналізуючи цю вставку, ми можемо впевнитися, що частина її запозичена їм із листа М. Гр. В однім місці листа знаходимо покликання на слова Іоана, тотожне з почат-

¹⁾ Див. А. Попов. Облич. спис. противъ жидовъ и латынѣвъ по рук. Р. П. Б. (в Ленингр.). „Чт. О. Ист. и Др. Росс.“ 1879 г., янв., март. Рук. 1580 р. Р. П. Б. у Лнгр., стор. 162 (нен. звор.). Стаття: „Отказъ на то святого Германа патріарха таковъ“.

²⁾ Див. в М. Гр. „Но довлѣетъ тебѣ, о Николае...“ 311 до „рцы ми, что єсть...“ 311. У В. С. „но полезно зѣло єсть держатися...“ 707 до „рцѣте, о премудріи Римляне“ 708.

³⁾ „Имя же ему Дух...“ 279 до „аще же услышиши глаголюща...“ 279 стор. у М. Гр.

ком нашої вставки. Наступним словам вставки в М. Гр. находимо відповідні:

М. Гр.: яко єдиносущень Отцу и Сыну сый, ниже приємлется, ниже изливається отъ Сына, но благодать Его, сирѣчь дарованій раздѣленіе, и приємлется и посылается, боголѣпнѣ изливається на достойныхъ. Податель убо есть Сынъ дарованій Святаго Духа, а не виновенный испущатель ипостаси Его, единъ бо источникъ божества Отецъ Его... (280).

В. С.: яко єдиносущень Отцу и Сыну сый, ани приємлется (60) ниже зливается отъ Сына; но благодать дарованій его дается и приїмуется и посылается боголѣпне, и изливається на достойныхъ. Податель убо есть Сынъ дарованій Святаго Духа, а не виною, абы мѣлъ испускати ипостась его; понеже единъ источникъ божества есть Отецъ (692).

Далі у В. С.—го читаємо: „Едино бо существо Отцу и Сыну и Святому Духу, нераздѣльне естественѣ пребываетъ, и неизливаемо. Отколя убо, и гдѣ приємлемо быти имать нераздѣльное существо? Аще же приїмуется, то и разлучается отъ давшаго, донележе въ рукахъ будетъ приємшаго“.

Цю думку зустрічаємо теж в Максима Грека. Перед наведеним місцем в листі Максима Грека читаємо: „Духъ Святый естествомъ убо нераздѣлень есть, яко отъ нераздѣльнаго естества происшедъ“ (278).

Кінцеві слова додатку, який ми розглядаємо, такі: „И што надѣ сие хуленіе имать быти горшаго, еже тако нечестиве разумѣти“. В Максима Грека Василь Суразький багато міг зустріти окликів, подібних до цього. Напр. „Нечестиво есть таковая о Отцѣ и Сынѣ умышляти, за еже быти другъ во другѣ словомъ существа, нечестиво такоже и хульно есть“ (у М. Гр. 276 стор.) (В. С. стор. 675: „Што не только рещи, но и помыслити хулно, богоморязько и гнусно есть...“)

Таким чином що до всієї вставки можемо сказати ось що. Початок її запозичений безпосередньо в Максима Грека; друга половина—самостійно зложена В. С., але змістом і формою подібна до деяких інших місць листа Максима Грека. В. С. у данім разі був під сильним впливом свого джерела, навіть що до стилю. Вставку зробив він для уникнення промежини й для відновлення звязку, порушеного пропуском.

В иншім місці замість одного з багатьох звертань до Федора¹⁾ знаходимо в В. Суразького ось таку маленьку вставку: „Смотрѣте и пилно разумѣйте, яко не отъ челоувѣческихъ гнилыхъ умышлений истинное визнаніе единого божества разумѣется, но только отъ самаго Бога объявляемо бываетъ!“ (676—677). Про „челоувѣческія умышленія“, „силлогизмы“, „мудрованія“ й т. и. Максим Грек згадує не раз.

Ось чому можемо сказати, що й ця вставка написана цілком у дусі Максима Грека.

Зазначимо тепер велику вставку, якій у М. Гр. відповідає спростовання думок Николая. Свої католицькі погляди на питання про походження духа св. Николай будує на словах із євангелії: „Сынъ любитъ Отца“. Максим Грек заперечує тлумаченню Николая. Замість цього уривка у Василя Суразького находимо цілий ряд цитат про духа св., взятих із св. письма²⁾.

¹⁾ У М. Гр. „Зане, аще инако сотвориши, зри...“ (253) до „священный Діонісій показуєть глаголю...“ 253.

²⁾ У М. Гр. „Понеже убо и образом...“ 314 до „уразумѣвше же жъ...“. У Вас. Сур. „Тѣмъ же, убо возлюбленіи Господомъ...“ 710 до „но для лучшаго увѣренія...“ 715.

Частину їх можна зустріти в різних місцях листів Максима Грека, деякі подібуються в зб. 1580 р. у Толстовськ. зб. кінця XIV чи поч. XV в. Напевне Василь Суразький власноручно зробив вибірку цитат. Він запозичив їх з якихось статтів—зібрані були свідoctва св. письма про походження духа св.

Нижче в статті „О исхожденію Д. Св.“ на місці звертання Максима Грека до Федора й Николая находимо дуже багато цитат із творів отців церкви й розумувань з приводу їх¹⁾.

Про склад цього доповнення можна сказати те-ж, що й відносно попереднього. Для більшої повноти характеристики поводження В. С—го з текстом листів варт зазначити випадок перенесення матеріалу з одної частини відділу в іншу. Декілька сторінок розглянутого пропуску (280—298) в тексті Максима Грека не остаточно залишені В. С.: їх зустрічаємо ми в інших частинах відділу. Частину матеріалу пропуску бачимо наприкінці статті, частина зовсім не увійшла в твір В. С., але замість неї знаходимо ми в „книжиці“ доповнення. Своїм змістом ця вставка не має нічого оригінального. В раніш опущенім Василем С—им уривку (273—278) стрічаються дуже схожі з нашою вставкою місця (див. стор. 276—278).

Переходимо тепер до розгляду вставок другої категорії. Всі вони в своєму положенні в статті В. С—го не мають жадних відповідних місць у М. Грека.

Цікаво зазначити випадки продовження Василем Суразьким цитат із св. письма. Підчас писання він, як здається, деколи звертався до книжок і розшукував у них місця, на які покликався Максим Грек. Василеві Суразькому не було навіть конче потрібно що-разу звертатися безпосередньо до джерела Максима Грека, досить було проглянути який-небудь із згаданих у нас збірників цитатів і, користуючись ними, можна було повніше процитувати ті чи інші слова з св. письма.

Повніше цитує В. С—ий, наприкл., цитати з Іоана Золотоустого²⁾, з творів Діонісія Ареопарита³⁾, з євангелії від Іоана⁴⁾.

На протязі всієї статті про походж. д. св. можна зустріти багато додатків у 3—4 рядки. Ці вставки такі незначні своїм розміром, що їх не можна вести до яких-небудь певних джерел. Присутність цих дрібних вставок ще зайвий раз підкреслює, що автор цілком свідомо ставився до матеріалу, який він запозичив у Максима Грека: користуючись з власної своєї очитаности, він доповнює розумування джерела новими міркуваннями й доводами, свої твердження старається краще обґрунтувати, сильніше підперти цитатами⁵⁾.

Розглянемо тепер декілька доповнень цієї категорії.

¹⁾ У М. Гр. „Сія суть блаженнаго Златоуста...“ 280 до „равно триугольный образъ сей.“ 298; У В. С—го „Что убо речемъ ли непричастна...“ 693 до „но для лучшаго увѣренія...“ 715.

²⁾ Див. у М. Гр. 248 стор.; у В. С. 672.

³⁾ Див. у М. Гр. 253 стор.; у В. С. 677.

⁴⁾ Див. у М. Гр. 285 стор.; у В. С. 630 стор.

⁵⁾ а) „Аще бо за еже рещи кому...“ 668 до „Не мнимай же кто...“ 668. У М. Гр. 243 стор. б) „Заразъ бо по сихъ глаголетъ...“ 668 до „Самъ бо Спасъ первый...“ 668. У М. Гр. 248; в) „Не глаголетъ бо Господь, яко...“ 669 до „А не толко въ томъ Спасъ...“ 669; у М. Гр. стор. 244; г) „Яко священный Діонисіе...“ 701 до „Къ симъ же вѣмы, яко...“ 701; у М. Гр. 301 стор. г) „Но яко пророкъ глаголетъ...“ 702 до „А еже яко сїи глаголють“ 702; у М. Гр. 302 стор. д) „Аще же убо то нераздѣлно.“ 728 до „Како бо не зѣло глупо...“ 728. У М. Гр. 283 стор. е) „Якоже апостолъ свидѣтельствуеть...“ стор. 729 до „Господьскый убо вся...“ 729; у М. Гр. цієї цитати нема на стор. 284.

В. С—ий запозичає в М. Гр. слова, в яких наука латинян про д. св. названа „источникомъ злыхъ и основаніємъ“. Далі для пояснення й для сильнішого підкреслення тої-ж думки він робить ось таку увагу: „Аще бо и отъ нашихъ мнящихся православныхъ нѣкоихъ, отъ неразсужденія скудоумія ихъ видится мала розность, еже и отъ Сына исхожденіе Духу Святому прилагати; но да вѣсть всякъ, яко умышленіе то, надъ всѣ ереси главнѣйшее, отъ негоже всѣ иншыя ереси прозябають“. На полях, окрім того, знаходимо ось такий оклик: „Отъ всѣхъ ересей главнѣйшаа—еже и отъ Сына исхожденіе Духу Святому привлащати“ (В. С. 666; М. Гр. 239—240). В М. Гр. цього уривку нема.

Як можна бачити з змісту вставки, Василь Суразький бажав перестерегти православних від легковажного ставлення до догмату про пох. д. св. Відомо, що католицькі письменники й проповідники зчаста старалися запевнити „уперту Русь“ в тім, що поміж православієм та католицтвом у істоті речі великих різниць нема—щоби спастися, для православних цілком досить було-б визнати над собою зверхність папського престолу, зостаючись при тому при давніх своїх обрядах. Маючи на увазі це, Василь Суразький намагається підкреслити, що в питанні про єство духа св. поміж наукою православною й католицькою церкви існує велика різниця.

Вся вставка, як бачимо, є лише поширення тої-ж думки, що зустрічається й у Максима Грека. Нашому авторові треба було тільки наблизити текст Максима Грека до практичних життєвих завдань.

Вкажемо ще ось таку вставку. „Горе же нашему надменому высокоумному зухвалству и скверному безстыдїю, еже смѣемъ на божественныя таємницы вѣзноситися, которые всякимъ способом и самимъ ангеломъ недостижени суть¹⁾!“

Ці слова зложені в тоні численних нападок і осудів Максима Грека супроти Ніколая. Таємниця єства духа св. названа тут „недостигненою“, так само як вище єство трійці в листі Максима Грека й у трактаті Василя Суразького назване „непостижимымъ“²⁾. Думка про незбагненність багатьох істин віри, як ми знаємо, дуже старанно проводиться Василем Суразьким у всім творі. В „Предисловію“ до другого відділу читаємо: „не смѣемъ таковыхъ неизреченныхъ и непостижимыхъ касатися“ (664 стор.). В іншій місці відділу (як і М. Грек) В. С—ий говорить про неприпустимість того, „што выше насъ и всего ангельскаго разума выше суще и спытовати и изыскывати“³⁾. В наведений вставці єство д. св. визнається за „таємницю“, так само як і в „Предисловію“ (663). Відповідно до цього єство трійці у Максима Грека (й Вас. Сур.) назване „таинством“⁴⁾.

Як бачимо, в розглянутій у нас вставці є всі елементи стилю Максима Грека⁵⁾.

Такий самий характер має й ось така вставка: „Не явно ли отъ сего, яко тѣлеснымъ мудрованіємъ недугующе о божествѣ, странномысліемъ своимъ прелстившеся...“ (702). Щоби впевнитися в тім, досить буде порівняти цю вставку, напр., до таких слів: „Але пре-

¹⁾ В. С. 673; М. Гр. 249. На початку сторінки 249 (М. Гр.), де-б ми сподівалися знайти ці слова, їх немає.

²⁾ В. С. 667; М. Гр. 241 стор.

³⁾ Див у В. С. стор. 667; у М. Гр. ст. 241.

⁴⁾ В. С. 667; М. Гр. 241.

⁵⁾ Зазначимо ще, що слову „зухвално“ в М. Гр. відповідає слово „дерзостно“; див. М. Гр. стор. 239; В. С. стор. 665.

лести безмісного умышлення. Духовная тѣлесне розсуждающе и человекскими суетмудренными разумѣни развращающе“ (473).

В однім місці Василь Суразький запозичає¹⁾ в Максима Грека думку про неприпустимість „паче постановленого ими (цеб-то отцями церкви), ниже собирати рѣченія отъ писаній, о иныхъ речахъ глаголаные, ихже нѣцыи насилующе, притегаючи по своему умышлению, на инший разумъ претворяти обыкоша, да свою волю поставятъ, якоже творятъ иже и отъ Сына Духу исходити глаголюще“.

Загальна теза джерела мало задовольняє Василя Суразького. Отже з'ясовує він його ось такою вставкою: „если гдѣ въ писаніи которое слово уловятъ, Духа Сыну или совокупляющее, или свойствена ему показующе яко единосущна, то заразъ умышление сотворивши, и замкненіе наносятъ, ни чого далѣй не рассмотряя. Сего ради сами своимъ оружіемъ уязвлени (75) бывають, по писаному: „увязаютъ въ совѣтъхъ яже помышляютъ“ (705).

Як бачимо, тут наприкінці пояснення додано ще цитату.

Далі вкажемо ось цю невеличку вставку: „Ни бо Отцу преобращатися въ сыновство, рекше—въ рожденіе, или происхождение, ни паки сынови въ отцевство, сирѣчь въ нерожденіе, ниже въ происхождение, тако ниже Духу Святому въ нерожденіе и рожденіе преобращатися. Што не только рещи, но и помыслити хулно, богомръзко и гнѣсно есть“²⁾. Останнє речення є звичайний гострий вираз. Вставка являє собою просте перефразування слів Діонісія Ареопігита, що їх можна знайти безпосередньо перед нею³⁾. Розглянувши всі маленькі вставки й доповнення до тексту Максима Грека, можемо прийти до такого висновку. Своїм змістом і формою вони не являють собою нічого оригінального, бо зложені на основі джерела, цілком у дусі писань Максима Грека; доповнюючи ними текст джерела, автор намагається наблизити думки М. Гр. до розуміння своїх читачів, бажає ясніше викласти їх у своїй переробці.

Зазначимо ще два великих доповнення, які не можна вести до листів Максима Грека.

Перше, в значній частині, як здається, з'являється самостійною працею Василя Суразького. Перш за все зустрічаємо ми тут цитати з творів Діонісія Ареопігита. Автор усилено рекомендує своїм читачам писання цього отця церкви, надзвичайно високо ставить їх, багато місця присвячує похвалам цього „великого богослова“ й наводить з творів його багато цитат. Нам уже довелося раніш згадати, що, зустрівши в Максима Грека деякі витяги з Діонісія Ареопігита, Василь Суразький в своїй статті наводить їх повніше. Отже можливо, що з Діонісієм Ареопігітом наш письменник знайомий був не лише по витягах із його писань, але також і сам читав їх і тому мав змогу використати їх для „книжиці“.

Окрім похвал Діонісієві Ареопігітові й цитат з його писань в цій уставці зустрічаються також і покликання на інших отців церкви й пояснення до витягів із їхніх творів. Ці витяги запозичені автором напевне з якогось твору, що містив у собі збірку цитат із св. писма з питання про походж. д. св⁴⁾.

Однак В. Суразький не обмежується на простому виписуванні цитат: він перемежовує їх розумуваннями й звичайними звертаннями

1) Див. В. С. стор. 705; М. Гр. стор. 306.

2) В. С. 675; у М. Гр. на стор. 251 цих слів нема.

3) Див. ті-ж самі сторінки.

4) Див. наприкл. вказану вище статтю Толст. зб.

до православних, де їм пропонується пильно прислухатися до науки цих отців церкви й твердо стояти в вірі¹⁾.

Друга вставка своїм розміром менша від тільки-що розглянутої. Вона містить у собі оповідання церковні про події, що відбулися за Карла Великого, й змістом подібна до відповідного місця „Сказанія вькратцѣ отъ лѣтописца, сирѣчь—отъ кройники...“²⁾

Одначе не можна цю частину вставки вести до „Сказанія“, бо рівноставлення не виявляє дуже великої згідності обох текстів. В старі часи існувало кілька редакцій „Сказанія вькратцѣ отъ Лѣтописца...“

Напевне цим пояснюється неоднаковість оповідання В. Суразького про події, що відбувалися в церковнім житті за часів Карла Великого. Лише з'ясувавши літературну історію „Сказанія“, можна визначити джерело початку нашої вставки.

Деякі сторінки розглянутого доповнення являють собою критику брошури Б. Гербеста, а головню Петра Скарги³⁾. Василь Суразький два рази згадує „кн. П. Скарги“ „О jedn. kość. Božego“, вказує рік і місце її видання. „Во второй части,—каже В. С.,—въ раздѣлѣ шеснадцатомъ къ концу, о исхожденію Духа Святого, на картѣ 184⁴⁾, гдѣ споминаеть учителей старыхъ Римскихъ и Греческихъ, которые якобы мѣли и отъ Сына Духу Святому исхожденіе признавати. Межи ихже и Діонісія святаго Ареопагыта спомянувши, не кладе в личбу съ ними, такъ мовячи: „Діонісія Ареопагыта не личе, бо тенѣ Латинскый костель будоваль въ Франции“. Смотри ми пилне хитраго умышления, на простаковъ учиненаго премудрое Латыни. Яко властнаго Греческаго старожитнаго учителя вселенскаго, и паче всѣхъ прейзачнаго ееолога священнаго и преблагеннаго Діонісія“⁵⁾ й т. и.

Далі вміщено похвалу Діонісієві Ареопагітові, складену на зразок раніш згаданих нами похвал цьому вчителеві церкви.

Петра Скаргу В. С. обвинувачує в тому, що він „точію имя блаженнаго Діонісія споминаеть, ученіе же его затираючи минаеть“, й далі докладно розбирає той уривок, який він цитує з кн. „О jedn. kość. Bož.“ (725—726). Нам тепер цілком зрозуміло, через що В. С.—ий звертає увагу лише на слова П. Скарги про Діонісія Ареопагіта. Писання цього отця церкви були найулюбленишим читанням В. С.—ого; він добре їх знав і не міг обминути без своєї уваги того місця книжки П. Скарги, де зустрів неправильно, на його думку, тлумачення слів Діонісія Ареопагіта.

Далі Василь Суразький каже: „Пачеже яко и отъ самихъ Римлянъ нѣцыи признавають, яко Римскый костель до исповѣданія истинна вѣры приложилъ исхожденіе Духу Святому и отъ Сына“ (726). Як на доказ правдивости своїх слів, автор покликається на 274 стор. книжки Петра Скарги й на одно місце з кн. Бенедикта Гербеста.

В цих покликаннях находимо звичайний осуд „явного й безстуднаго змышления Латинскаго“ (726) й звертання до „возлюбленныхъ Господемъ православныхъ христіанъ“ (727). Наприкінці вставки зна-

¹⁾ Вставка поч.: „А такъ еще...“ (677) до „сего ради речемъ ли Отцю ражати отъ Сына“ 690.

²⁾ Див. Р. И. Б., т. VII, стор. 798.

³⁾ Вставка починається словами: „Сего ради таковыхъ...“ (772) до „то како истинно обращется“ 728. Критику Гербеста й П. Скарги находимо на 724 стор. (зв. 95, 66, зв. 76, 77, зв. 97, 98).

⁴⁾ Це друкарська похибка; треба читати 284.

⁵⁾ Див. стор. 724—725.

ходимо заповнену виключно цитатами з св. письма сторінку. В розглянутих у нас двох вставках ми повинні особливо підкреслити цитати з писань Діонісія Ареопігита, пояснення до них і похвали цьому отцеві церкви, а також критику П. Скарги й Б. Гербеста. Саме в цих частинах вставок ми бачимо цікаві прояви оригінальності Василя Суразького, найменшу залежність від джерела.

Кінець статті цілком запозичений у Максима Грека¹⁾. Замість звертання до Федора в В. С.—го знаходимо оттакі слова: „Вы же, возлюбленіи Господемъ, небеснаго званія сопричастницы, правовѣрнии христіане, преставше отъ многопытнаго възысканія и неподобнаго словопрѣнія, уразумѣвше отъ...“. Далі текст „книжиці“ цілком припадає з текстом листа Максима Грека.

Підсумовуючи наші спостереження, можемо прийти до таких висновків. Головним джерелом для другого розділу послужили два листи Максима Грека. Василь Суразький зробив великі зміни: він перш за все ввесь матеріал джерела розташував за своїм власним планом. Мова Максима Грека підпала дуже великим змінам: він на протязі всього твору намагається перекладати незрозумілі слова літературною українською мовою свого часу. Перекладаються їм як слова літературної московської мови, так і різні грецькі слова, часто вживані Максимом Греком. В самім тексті раз-по-раз перестаються й пропускаються слова, групи слів і речення; пропуски подібуються значні розміром і невеликі. Замість їх подекуди вміщається інший матеріал, яким автор намагається відновити порушену ними послідовність викладу, або старається краще чи ясніше довести думку Максима Грека. Немало є в другім розділі вставок (у кожному окремому випадку різного значіння), яким зовсім нема відповідних що до місця слів у тексті листів Максима Грека. Всі взагалі вставки почасти самостійно зложені Василем Суразьким, почасти запозичені (таких більша частина) їм з невідомих нам точно джерел. Значну частину вставок, особливо вставок в 3—5 рядків, хоча зложено автором самостійно, однак змістом, формою викладу й стилем тяжать вони цілком до Максима Грека.

Про деякі цитати додатків можна з певністю сказати, що вони безумовно запозичені Василем Суразьким із тексту тих самих листів Максима Грека. Менш талановитий і досвідчений, менш вчений український письменник цілком природньо мусів був підпасти впливові великого по-європейському освіченого письменника Грека, перейнятися духом його творчості й з усієї сили намагається наслідувати його. До числа найоригінальніших місць в другому відділі безумовно можемо ми віднести все те, що торкається Діонісія Ареопігита, а також і критику Б. Гербеста й Петра Скарги.

З усіх змін, зроблених Василем Суразьким у листах Максима Грека, особливо впадає на очі уникнення прикмет особистого характеру (листування). Замість звертань до Николая й до Федора в другім відділі ми зустрічаємо тільки звертання до „латинян“ і до „православних христіян“. Переробка такого характеру цілком змінила зовнішній вигляд листів, а разом з зміною плану викладу з листів Максима Грека створила статочний богословський твір.

Мова В. С., як ми бачимо, є літературною українською мовою XVI ст. Численні, вказані нами випадки вільнішого, простішого й зрозумілішого викладу тексту листів Максима Грека безумовно набли-

1) Див. М. Гр. 320—322; В. С.—734.

жали чужоземний твір до умов даного краю й часу, полегшували зрозуміння ідей Максима Грека читачеві України-Руси. Було-б одначе помилково гадати, що праця В. С. зводиться лише на популяризацію думок джерел. Значні зміни в плані листів Максима Грека, а особливо стремління автора збільшити число цитат із св. письма й отців церкви показує, що він подекуди має на увазі не так простого православного читача, як вченого, а може навіть і єзуїтського письменника. Праця В. С. надмірно перевантажена цитатами; деякі з них повторюються багато разів, деякі вжито недоречно,—не там де їх потрібно й, навпаки, там, де без них можна було-б цілком обійтися. Отже що до другого розділу зокрема мусимо сказати, що він навряд чи міг бути цікавим і приступним читанням для звичайної письменної людини. Для полеміста-ж письменника, для вченого-проповідника другий розділ „Книжиці“ безумовно був дорогоцінним скарбом, бо містив у собі силу доводів, силу полемічного матеріялу, велике число цитат із св. письма, з отців церкви, витяги з постанов всесвітніх церковних соборів, з постанов помісних соборів, із папських і патріярших грамот і т. и. Докладніший від того, що в „Книжиці“, виклад питання про походж. духа св. трудно собі уявити в тих часах.

Перегляд усіх розділів „Книжиці“ показує, що вся вона переповнена доказами й різними цитатами. Цим пояснюється те, що для багатьох наступних письменників служила вона джерелом і взагалі довідною книжкою.

Ми розглянули тільки частину праці В. С—го. Найбільше даних про особливості обробки ним джерел ми вичерпали на підставі розсліду другої частини—про походження д. св. Було-б поспішно прикладати висновки наші до цілої праці, але з другого боку річ очевидна, що оброблюючи наступні розділи, публіцист-богослов мусів був уживати тих самих прийомів, що їх ми бачили тут. До таких висновків призвело-б певне порівняння тексту розділу про папську зверхність із відповідними текстами Варлаама Калабрійського (Калаверського).

Отож, не претендуючи на повну вичерпність, наші спостереження можуть дати деяке уявлення про характер української, взагалі значно відстакої, схоластичної релігійної публіцистики, що торувала шлях для таких наступників, як Іван Вишенський, вироблюючи літературну мову, та похапливо й не завжди може певно шукаючи форми.
